

Sissevaateid Liivimaa külaühiskonda 15.–16. sajandil

Inna Põltsam-Jürjo

Talurahva ja agraarajalugu on üks kõige põhjalikumalt läbi uuritud ja kajastatud valdkondi Eesti keskaja ajaloos. Tõhusa vundamenti sellele uurimissuunale rajasid baltisaksa ajaloolaste üllitatud allikapublikatsioonid¹ ja käsitlused. Esimesed uurimuslikku laadi tööd keskaja Liivimaa talurahva ajaloost ilmusid seejuures juba 19. sajandi keskpaiku. Kuigi kõik baltisakslaste kirjutatu ja avaldatu ei ole ühesuguse tasemega ega erialaselt väärtuslik, pole nende teedrajavat rolli põhjust eitada. Teiste hulgast väärivad enim esiletõstmist Paul Johansen² ja Leonid Arbusow jun.³ uurimused ning ära märkida tuleb ka Heinrich Bosse teos.⁴ Nende kontseptsioone järgis,

aga tegi ka olulisi täiendusi Evald Blumfeldt, kes kirjutas ülevaated 13.–17. sajandi agraarajaloost üldkäsitlustes „Eesti ajalugu” ja „Eesti majandusajalugu”.⁵ Vaieldamatult oli talurahva ajalugu 20. sajandil eesti ajalookirjutuse üks keskseid teemasid. Suurimateks saavutusteks keskaja agraarajaloo uurimisel olid Herbert Ligi⁶ ja Enn Tarveli⁷ monumentaalsed ning tõenäoliselt veel pikaks ajaks ületamatuks jäävad tööd. Eesti agraarajaloolaste uurimistulemusi kokku võtvaks ja resümeevaks teoseks kujunes 1992. aastal ilmunud „Eesti talurahva ajaloo” esimene köide.⁸ Sellele järgnenud aastakümnetel on aga keskaja agraar- ja talurahva ajaloo uurimine jäänud mõneti tagaplaanile. Uue põlvkonna medievistide tähelepanu on rohkem pööratud linnale – keskkonnale. Põhjuseks muu hulgas arvatavasti asjaolu, et keskaja Liivimaa talurahva ajalugu kajastavate arhiiviallikate ring on kitsas ja piiratud, samas kui linnaajaloo osas on olemas küllaltki rikkalik, aga veel suhteliselt vähe kasutatud allikabaas. Tõenäoliselt on pärssivalt mõjunud ka asjaolu, et Ligi ja Tarveli uurimused saavutasid taseme, kust uutel tulijatel jätkata ja samas suunas edasi minna on äärmiselt raske, kui mitte võimatu. Viimastel aastatel on keskaja talurahva ajaloo uurimisel palju saavutusi arheoloogidel, kes on seda valdkonda rikastanud nii uudse materjali

¹ Vanem Tallinna Jaani haigemaja vakuraamat (1435–1507). Das älteste Wackenbuch des Revaler St. Johannis Siechenhauses (1435–1507). Toim. P. Johansen. Tallinna Linnaarhiivi väljaanded, nr. 2. Tallinn, 1925; Fr. Baron Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek (1518–1544). – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1927. Tartu, 1928, lk. 78–254.

² P. Johansen. Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Dorpat, 1925; P. Johansen. Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte. I. – Beiträge zur Kunde Estlands. Bd. XIII. Heft 5. Reval, 1928, lk. 144–157; Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte. II. – Beiträge zur Kunde Estlands. Bd. XIV. Heft 1. Reval, 1928, lk. 16–39. Paul Johansen on kirjutanud ka põnevaid artikleid Eesti kohanimedest: P. Johansen. Saksa kohanimedest Eestis. – Kaugete aegade sära. Koost. J. Kivimäe. Tartu, 2005, lk. 24–50; P. Johansen. Rahvaetümoloogia ja kohanimedeõpetus. – Kaugete aegade sära, lk. 70–94.

³ L. Arbusow. Die altlivländischen Bauerrechte. – Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. Bd. 23. Riga, 1924–1926, lk. 1–144.

⁴ H. Bosse. Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit (bis 1561). – Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. Bd. 24. Riga, 1933, lk. 281–511.

⁵ E. Blumfeldt. Talurahvas keskaja teisel poolel. – Eesti ajalugu. II kd. Toim. H. Kruus. Tartu, 1937, lk. 213–240; E. Blumfeldt. Eesti keskaja agraarajalugu. – Eesti majandusajalugu I. Tallinn, 1937, lk. 33–108.

⁶ H. Ligi. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn, 1968; H. Ligi. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561). Tallinn, 1961.

⁷ E. Tarvel. Adramaa. Eesti talurahva maakasutuse ja maksustuse alused 13.–19. sajandil. Tallinn, 1972.

⁸ Eesti talurahva ajalugu (= ETA). I kd. Peatoim. J. Kahk. Tallinn, 1992.

kui ka teemadega.⁹ Ajaloolaste uurimustes on olnud kesksel kohal talupoja maakasutus, koormised ja talurahva kihistumine, arheoloogid pööravad aga enim tähelepanu rahvauskumustele ja -tavadele, eluolule, käsitöövõtetele jms. Kindlasti võimaldavad ka kirjalikud allikad leida uusi vaatepunkte keskaja Liivimaa talurahva ajaloole. Ajalooteadus pöörab üha rohkem tähelepanu inimese igapäevaelu mitmesugustele aspektidele, ja nimelt see võiks olla üks suundi, kuhu Liivimaa talurahva ajaloo uurimisel edasi liikuda, s. o. luua ettekujutus talupoja igapäevasest elust-tegevusest, inimsuhetest, tema kommunikatsiooniruumist. Nii avaneks keskaja talupojast mitmekülgsem ja värvikam pilt kui üksnes ekspluateeritava positsioonist visandatuna. Käesolev kirjatöö sisaldab mõningaid lisandusi Liivimaa talurahva ajaloole 15.–16. sajandil, need on tähelepanekud ja mõttearendused, mis on autoril mitmesuguste kirjalike allikatega töötades, n.-ö. kõrvalsaadusena tekkinud.

Talupoegade nimed ja vanimad vakuraamatud

Liivimaa vanimad vakuraamatud on äärmiselt põnevad ja mitmekülgsed ajaloo-

allikad. Mitmed nendest on juba ammu publitseeritud,¹⁰ teised on hoiul Tallinna Linnaarhiivis, Eesti Ajalooarhiivis, Läti Ajalooarhiivis ja Roots Riigiarhiivis, samuti koopiatena Saksamaal Herderi Instituudis.¹¹ Teadagi annavad vakuraamatud informatsiooni talupoegade koormiste ja kohustuste kohta maaisanda ees ning just sellest aspektist on neid kõige rohkem uuritud. Kuid nendest võib leida muudki huvitavat. Kullamaa vakuraamatu näol on tegu eriti mitmekülgse ajalooallikaga. Kirikhärra Johan Lelow märkis sinna külade kaupa talupojad ja nende kohustused kiriku ees, Kullamaal maksti preestrile muu hulgas $\frac{1}{2}$ külimittu kaera igalt „vaimult” (*waymut kara*). Kuigi arvepidamine ei ole alati järjekindel, koguneb nende andmete põhjal hinnalist teavet talumajapidamiste ja külade suuruse kohta.¹² Nt. üheksa taluga Kasenurme (*Kassaenurhme*) külas oli Lelowi teatel kokku 68 *waym*´u.¹³ Uurijate seisukohad lahknevad küsimuses, keda on mõeldud „vaimu” all, Herbert Ligi järgi on tegu vanema kui 12-aastase pere liikmega, Heinrich Bosse arvates on silmas peetud meessoost töökäsi peres.¹⁴ Esimese arvestuse järgi tuleb Kasenurmes talupere keskmiseks suuruseks 7–8 täiskasvanut. Teisel juhul võib täiskasvanute arvuks peres arvestada vähemalt 10–12. Soosalu külast

⁹ Vt. nt. V. Lang. Vakus ja linnusepiirkond Eestis. Lisandeid muistse haldusstruktuuri uurimisele peamiselt Harjumaa näitel. – Keskus – tagamaa – ääreala. Tallinn, Tartu, 2002, lk. 125–169; H. Valk. Estland im 11.–13. Jahrhundert. Neuere Aspekte aus Sicht der Archäologie. – Forschungen zur baltischen Geschichte 2008, nr. 2, lk. 57–87; Siksälä. Acommunity at the Frontiers. Iron Age and Medieval. S. Laul, H. Valk (Hg.). Tallinn-Tartu, 2007.

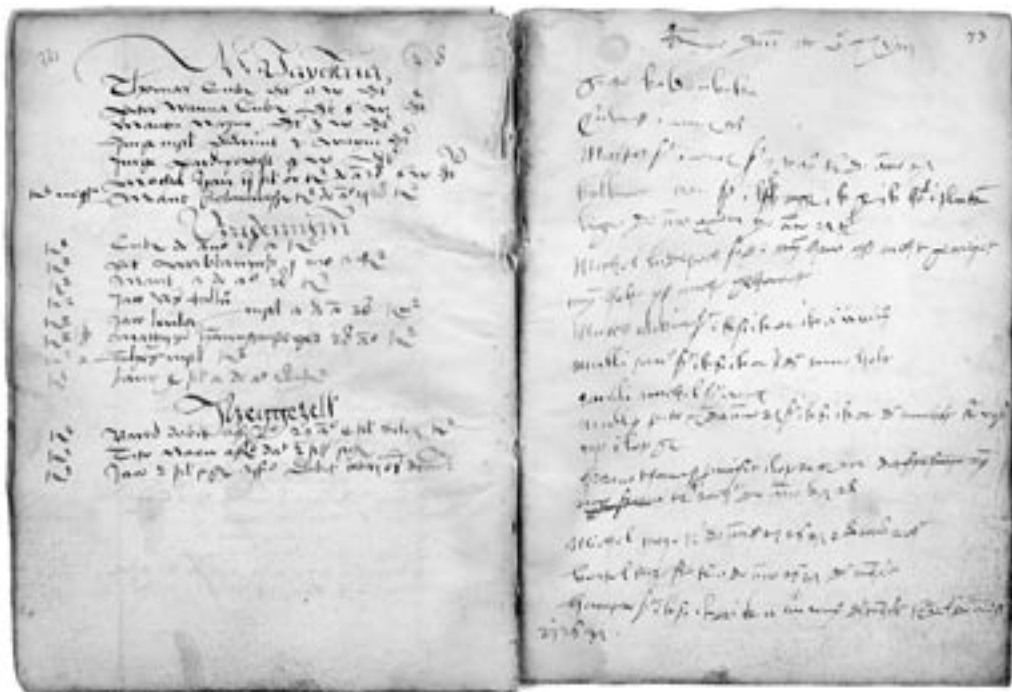
¹⁰ Nt. ca aastast 1330 pärinev Tallinna piiskopi Virumaa külade üle peetud vakuraamatu katke, Tallinna Jaani seegi vakuraamat (1435–1507) ja Läänemaa vakuraamat (1518–1544). Vt. ka L. Arbusow. Ein Verzeichnis der bauerlichen Abgaben im Stift Kurland (1582/83). – Acta Universitatis Latviensis X (1924), lk. 163–278.

¹¹ Tallinna Linnaarhiiv (= TLA), f. 230 (Tallinna magistraat), n. 1, s. Bm 23 I: Wackenbuch der Kirche zu Goldenbeck (1520–1532); Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs, f. 7863, n. 1, s. 733: Wackenbuch vf der Treidischen seiten im Ertzstifts Riga (Läti arhiivis säilinud ärakiri, originaal asub Schwerinis *Landeshauptarchiv*´is, vt. E. Tarvel. Über die Notwendigkeit die livische Siedlungsgeschichte zu erforschen. – Latvijas Zinātņu Akadēmias Vēstis, 1995, nr. 9–10, lk. 61.); Vt. ka Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek (1518–1544), lk. 78–79; Archivbestände zur Geschichte Est-, Liv- und Kurlands in der Dokumentensammlung des Herder-Instituts. C. J. Kenéz, P. Wörster. Marburg, 2000, lk. 82.

¹² Vakuraamatud pakuvad talumajapidamiste kohta erinevaid andmekilde, näiteks Tallinna Jaani seegi vakuraamatutest tuleb ilmsiks talus elanud sulaste, „poolsulaste” (*halff knecht*) ja nn. kodapoolsete (*husgenotte*) arv. Nii kuulus 1541. aastal Vaskjala talupoja *Goryes*´e majapidamisse 2 „poolsulast” ja 2 kodapoolset, vt. TLA, f. 230, n. 1, s. Ad 31: Bruchstücke des Wackenbuches des Revaler St. Johannis-Siehenhauses 1504–1551, l. 85p.

¹³ TLA, Bm 23 I, l. 26.

¹⁴ H. Ligi. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561), lk. 198; H. Bosse. Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit (bis 1561), lk. 296.

Lehekülg Kullamaa vakuraamatust. TLA, Bm 23 I, l. 72, 73

sai Kullamaa kirikuõpetaja 10½ külimittu kaeru, see teeb 21 „vaimu” ehk keskmiselt 7 „vaimu” ühe adramaa kohta.¹⁵ Unikaalseks ajalooallikaks teevad Kullamaa vakuraamatu selles leiduvad eestikeelsed palved, üksikuid eestikeelseid sõnu ja ühe lause sisaldab ka ülejäänud tekst. Kuid mitte vähem tähelepanu vääriavad talupoegade nimed, need on vanade vakuraamatute üheks huvitavamaks osaks, pakkudes põnevat informatsiooni nii oma kandjate kui ka tolleaegse külaühiskonna, ümbritseva elukeskkonna, inimsuhete jms. kohta. Ülevaatlikult on Kullamaa vakuraamatus esinevaid isikunimesid käsitleanud Andrus Saareste.¹⁶ Kuid lisaks keeleteadlastele vääriskid talupoegade nimed

rohkem ajaloolaste tähelepanu. Tõsi küll, oleks vale väita, et see uurimispõld on ajaloolaste poolt täiesti sööti jäetud. Eelkõige tuleb mainida Heldur Palli põnevaid käsitlusi eesti vanematest isikunimedest, need tööd jäävad aga juba poole sajandi tagusesse aega.¹⁷ Kõige järjekindlamalt ja mitmekülgsemalt on nimeajalooga tegelenud ning nime kui olulise ajalooallika väärtust ja potentsiaali demonstreerinud Enn Tarvel. Ta on uurinud toponüümikat, määratlenud isikunimede põhjal liivlaste asuala 16. sajandil ning selgitanud eestlaste asurkonda varauusaegses Riias jne.¹⁸ Ka käesoleva kirjatöö puhul kuulub Enn Tarvelile siinkirjutaja tänu asjaliku nõu ja oluliste osutuste eest.

¹⁵ TLA, Bm. 23 I, l. 26.

¹⁶ A. Saareste. 400-a. vanune leid Eestis. – Eesti Keel 1923, nr. 4, lk. 97–104; nr. 5/6. lk. 136–149.

¹⁷ H. Palli. Eesti isikunimede kasutamisest meie rahva vanema ajaloo (XII–XVI saj.) uurimisel. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. X kd. 1969, nr. 2, lk. 132–142; H. Palli. Eesti isikunimedest Harju- ja Järvamaal XVI sajandil. – Keel ja Kirjandus 1959, nr. 10, lk. 595–608.

¹⁸ E. Tarvel. Kolme Saaremaa linna nimed. – Saaremaa Muuseumi kaheaastaraamat 2005–2006. Kuressaare, 2007, lk. 3–16; E. Tarvel. Über die Notwendigkeit, lk. 57–62; E. Tarvel. Eestlased Riias 1621. aastani. – Sinu, minu ja meie Riia. Koost. L. Viitol, K. Kello. Tartu, 2008, lk. 14–20; vt. ka E. Tarvel. Kuningas Ólaf Tryggvasoni lapsepõlveaastad Idateel. – Haridus 2005, nr. 11, lk. 28–30.

Käsitöölised

Perekonnanimed olid eesti talupoegadel keskaja lõpul veel välja kujunemata, seetõttu annavad toleaeagsed lisanimed aimu nii küla tähtsatest ametikandjatest kui ka küla- ja mõisakäsitöö arengust jms. Kullamaa vakuraamatu järgi leidis külas selliseid käsitöömeistreid nagu puusepp (*puzepphe*), raudsepp (*rowtzepphe*), kasuksepp (*kassuckβepph*) ja saanisepp (*βanicep*); ametitest esinevad veel mölder (*moller*), kalur (*kalameeβ*). Mõisakäsitöölised olid esindatud pruulija (*bruver*) ja mölder (*moysa moller*). Läänemaa vakuraamatust lisandub juba nimetatutele veel külakäsitöölisi, nagu noa- ja mõõgatuppede valmistaja (*tuppesepp*), hõbeseppe (*hepesepphe*), kingsepp (*schomaker*), lihunik (*slachter*), pruulija (*brwmester*), harjasepp (*hariasepp*), kapasepp (*kapposepp*), ehitusmeister (*buwemester*); (mõisa)ametitest esinevad kokk (*kock*), jääger (*jeger*). Mõisa ametiteestest tuleb mainida ka *hovemeyer*´it, keda peetakse opmaniks.¹⁹ Läänemaa vakuraamatus esineb lisanimena ka *metspape*, mida on tõlgitsetud kui „metsavaht”.²⁰ Iga tahes leidis Läänemaa külades kokku päris esinduslik valik mitmesuguseid käsitööerialasid ja ameteid. Tallinna kaupmeeste Helmich Ficke ja Jasper Kappenberchi arveraamatutes esinevate külakäsitöölise põhjal väidab Vilho Niitemaa, et tugevam käsitööalane spetsialiseerumine Eesti külas jäi ajavahe mikkku ca 1520–1560.²¹ Küllaltki piiratud

allikmaterjalil põhinevat dateerimist ei saa muidugi teab mis esinduslikuks pidada. Juba Läänemaa vakuraamatute põhjal võib selle protsessi nihutada varasemasse aega, hiljemalt 16. sajandi algusesse. Kuid tõsi on, et varasemate sajandite kohta pole lihtsalt piisavalt andmeid.

Nagu keskaja linnas, nii oli ka külas käsitöölise sotsiaalne seisund varieeruv, neid leidis nii vabatalupoegade, adratalupeegade kui ka üksjalgade (sh. vabade üksjalgade) hulgas. Erinev oli ka nende majanduslik olukord. Käsitöölise hulgas oli suure talu peremehi, näiteks Kõima küla hõbesepal Bertolmeusel oli 1½-adramaaline talu.²² Seevastu Anelema hõbeseppe kuulus üksjalgade hulka.²³ Tõhe las oli vabade hulgas *Iacob pusepp*, kes oli ½ adramaa omanik.²⁴ Laukna küla kingsepp Hans *schomaker* oli aga vaba üksjalg.²⁵ Sepp oli Liivimaa külas vanim ja väärrikaim käsitööamet. Keskajal olid sageli just sepad teistest käsitöömeistritest paremas sotsiaalses ja majanduslikus olukorras. Näiteks 1509. aastal läänistati ilmselt sepp Bertholdt Bencke krunt *up deme schilde tom Bawske*, mille eest ta pidi kandma sõjateenistuskohustust.²⁶ 1556. aastal aga vabastas Kuramaa toomkapiitel Aizpute sepp Asmus Lutz kõigist talupoegade koormistest, vastu pidi sepp tegema vajalikke sepatöid ja täitma käskjala kohustust.²⁷ Kroonik Johann Renner kirjeldab, kuidas 1560. aastal valisid Harju ja Läänemaa mässulised talupojad sepa endale kuningaks.²⁸ Tähelepanuväärne ajaloodokument on Väo

¹⁹ P. Johansen. Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter, lk. 14; Heinrich Bosse peab teda aga rehepapiks, vt. H. Bosse. Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit (bis 1561), lk. 312. Selgelt on „rehepapp” Jaani seegi vanimas vakuraamatus leiduv *de rygenpappe*, vt. Vanem Tallinna Jaani haigemaja vakuraamat, lk. 69.

²⁰ Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 181; H. Bosse. Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit (bis 1561), lk. 312.

²¹ V. Niitemaa. Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. Helsinki, 1952, lk. 241.

²² Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 138.

²³ Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 145.

²⁴ Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 163.

²⁵ Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 188.

²⁶ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch (= LUB), Zweite Abteilung. Bd. 3. L. Arbusow (Hg.). Riga, Moskau, 1914, nr. 510.

²⁷ H. Bosse. Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit (bis 1561), lk. 504.

²⁸ J. Renner. Liivimaa ajalugu 1556–1561. Tlk. I. Leimus. Tallinn, 1995, lk. 152–153.

küla sepa varandusinventar aastast 1550.²⁹ See annab ettekujutuse, mis tasemeni võis külakäsitöölise elustandard küündida. Väärisasjadest ja ehetest kuulus sepale hõbedast *agnus dei* hõbeketiga, korallidest palvehelmed 12 märkidega kiviga, rist, korallidest palvehelmed 21 kiviga, 2 mittesaksa hõbekivi jne. Väärtuslikematest rõivaesemetest on inventaris ära märgitud üks roheline ja teine pruun (kalevist?) kuub. Köögiinventar üllatab oma rikkalikkuse ja mitmekesisusega: röster, riiv, praepann, jalgadega pann, messingist katel, 4 väikest katelt, 4 graapenit, 12 suurt ja väikest tinakannu, 6 hõbelusikat, 13 tinaliuda jne. Majasisustus räägib aga lausa bürgerlikust komfordist: 2 lauda, 3 voodit, 3 paari linu, 3 patja, 2 tekki, 3 istepatja, 2 messingist küünlajalga, paar vanu kirste jne. Hämmastavalt suur ning pidamiseks palju abitööjõudu nõudev oli sepa loomakari: 12 lehma, 11 härga, 22 mullikat ja vasikat, 5 hobust, 2 varssa, 32 siga, 7 põrsast, 25 lammast, 5 hane.

Huvipakkuv küsimus on kindlasti küla või kohalikku päritolu mõisameistrite oskuste tase. Liivimaa põliselanike käsitööoskusi kiidab kroonik Kelch: „Arvukad näited on tõendanud ja tõendavad nüüdki veel iga päev, et kui keegi nendest vaid mõne nädala on abistanud üht või teist käsitöölise, nagu rihmategijat, kingseppa, tiserit, treialit või teisi nendesarnaseid, suudavad nad igaühe suureks imestuseks teha järele, mis nad näinud, nii et üpris paljud nende seast oskavad ülalloetletud käsitöid nõnda hästi, nagu oleksid nad neid palju aastaid õppinud ja seejärel ringi rännanud.”³⁰ Eriti tunnustab Kelch nende puu- ja sepatöö oskusi. Kohalike meistrite taset ei ole vähimatki põhjust alahinnata. Just kohalikku päritolu mõisameister ehitas näiteks 1528. aas-

tal Uus-Pärnu Nikolai kirikule tornikiivri. Tegu oli Johann Vincke Karksi piirkonnas asunud mõisa eestlasest meistri Janosiga.³¹ Et väljaõppinud meistrit oli võimalik leida mõisast, selle taga seisis mõisa kui olulise majandusüksuse areng keskaja lõpul ja varase uusaja algul. 16. sajandi algul oli küla- ja mõisakäsitöö üldiselt veel lahutamata, kuid üksikutel ametialadel esines juba mõisameistreid, näiteks kangrud, õllepruulid, möldrid, pagarid jt.³² Mõis suutis tööd pakkuda kvalifitseeritud käsitöömeistritele, kelles suurte linnade tsunftid nägid endale häirivaid võistlejaid.

Nimi ja sotsiaalne staatus

Kullamaa vakuraamatus leidub mitmeid talupoegi lisanimega „mõisnik” (Andres *Hannupoyk moysznyck*, Andres *moyßnyck*). „Mõisnik” osutab siin tõenäoliselt nende meeste vabatalupoja staatusele. Iseenesest on mõiste „mõis” vallutuseelne ning tähendas väljaspool külapõlde eraldi asunud talu.³³ Peab arvama, et oma algset tähendust ei minetanud see ka keskajal, sest näiteks Kullamaa vakuraamatus esinev *Manthe Moyßnyck* oli mölder,³⁴ aga veskitalud olid enamasti just külast väljas asunud üksiktalud. Herbert Ligi arvates on mitte niivõrd vabatalupoja staatus, kui võrd talu asumine külapõldudest eraldi n.-ö. mõisnikuks olemise tähtsaim tunnus.³⁵ Näiteks Järvamaa 16. sajandi teise poole vakuraamatus kannavad lisanime „mõisnik” peamiselt üksjalad,³⁶ aga viimased asustasid reeglina just külast väljaspool asunud, võsapõldudele rajatud talusid. Ligi osutab, et nimelt eraldi, omaette asumine ühendab keskaja talupoja peetud „mõisa” vallutuseelse

²⁹ TLA, f. 230, n 1, s. Bt 1: Inventarien 1406–1600, l. 371–371p; publitseeritud: H. Bosse. Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit (bis 1561), lk. 489–490.

³⁰ Chr. Kelch. Liivimaa kroonika. Tlk. I. Leimus. Tartu, 2004, lk. 23–24.

³¹ I. Põltsam-Jürjo. Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu. Argo, 2009, lk. 281–282.

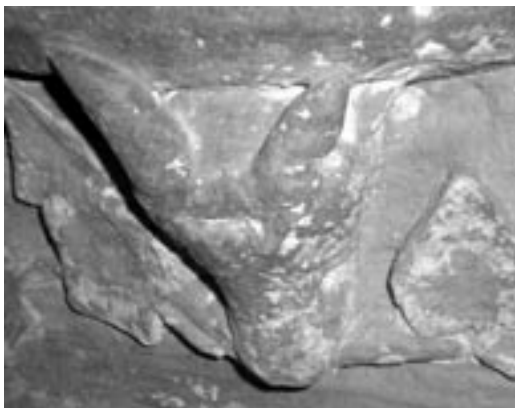
³² ETA, lk. 161; V. Niitemaa. Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. Helsinki, 1952, lk. 241.

³³ P. Ariste. *Moo ja mõis*. – Emakeele Seltsi Aastaraamat II. 1965. Tallinn, 1965, lk. 105–111.

³⁴ TLA, Bm 23 I, l. 53.

³⁵ H. Ligi. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni, lk. 23.

³⁶ H. Palli. Eesti isikunimedede kasutamisest, lk. 139.

Valik loomariigi esindajaid, kelle järgi pandud lisanimesid kohtab eesti talupoegadel 16. sajandi esimesel poolel. Reljeefid Karja ja Kaarma kirikutest. Foto: A. Hermlin

perioodi ülikumõisatega.³⁷ Vabatalupoega märgistas keskajal ka lisanimi „vabadik” või „vabanik”. Kullamaa vakuraamatus esinevad näiteks *Andres wabbanyck*, *wabbanico Jaco*, *Pet wabbanyck*.³⁸ Väo küla vakuraamatus kasutatakse ühe ja sama isiku kohta kord lisanime „vabadik”, kord saksakeelset mõistet *vryge* (vaba), mis kinnitab omakorda, et tegu oli sünonüümidega.³⁹ Vabadikke tuleb muu hulgas ette kaupmeeste arveraamatutes, nad kuulusid suurkaupmeeste nn. sõprade hulka.⁴⁰ Kui veel 16. sajandi teise poole

vakuraamatutes tähistab lisanimi „vabadik” valdavalt vabatalupoegi,⁴¹ siis hilisemal ajal saab see mõiste hoopis teise sisu.⁴²

Huvipakkuv on lisanimi *Szoddameß* (sõjamees), mis nagu „kubjas” või „kalamees” viitab isiku tegevusele või ametile. Kullamaa vakuraamatus esineb mitu „sõjameest”, kelle majanduslik olukord oli erinev. Nii kuulus ühele neist ühe adramaa suurune talu ja peres oli 9 „vaimu”, teise peres oli aga ainult 3 „vaimu” (talu suurus ei selgu).⁴³ Keskajal Liivimaal leidis maa põlisrahvaste hulgast

³⁷ H. Ligi. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni, lk. 23.

³⁸ TLA, Bm 23 I, l. 60, 65, 72.

³⁹ Nii nimetatakse ühte talupoega kord *Hanß de wabbenyck*, kord *Hanß de vryge*, vt. TLA, Ad 54.: Städtisches Wackenbuch für das Dorf Fäht, l. 52p, 53p.

⁴⁰ V. Niitemaa. Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter, lk. 239, 241.

⁴¹ H. Palli. Eesti isikunimede kasutamisest, lk. 137.

⁴² Vt. H. Ligi. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561), lk. 95–96.

⁴³ TLA, Bm 23 I, l. 68, 47, 61.

pärit väikeläänimehi, nn. maavabu, kes ei kandnud feodaalkoormisi, neil lasus ainult sõjateenistuskohustus.⁴⁴ Maavabadele ei kuulunud sõltuvaid talupoegi ja nende elulaad oli väidetavalt talupoeglik. Eriti palju esines seesuguseid väikeläänimehi ordualal. Ordu püüdis selliste läänistamistega eelkõige piirialal, nagu Kuramaal ja Järvas, oma sõjajõude suurendada.⁴⁵ Näiteks on säilinud 1504. aastast ordumeister Wolter von Plettenbergi välja antud läänikirj kirja ühele nn. Kura kuningale (*dem Cursken konyng*) Andres Penneckile. Talle läänistati ühe adramaa suurune maatükk koos heinamaaga, samuti sai ta veskipidamisõiguse tasuks truu teenistuse ja sõjaliste teenete eest Vene-vastases sõjas.⁴⁶ Säilinud on ka üksikuid Eesti talupoegadele antud läänikirju 16. sajandi esimesest poolest.⁴⁷ 16. sajandil leidis veel talupoegi, kes lisaks kindla suurusega regulaarse maksu tasumisele täitsid mõnikord sõjateenistus- või käskjalakohustust.⁴⁸ Tõenäoliselt olid Kullamaa vakuraamatu „sõjamehed” kas maavabad või pärushinnuseõiguse alusel talu pidanud ja lisaks sõjateenistuskohustust kandnud talupojad.

Mõtlemisainet pakub maavabade arvatav talupoeglik elulaad. Üldiselt ei ole Liivimaa põlisrahva hulgast pärit väikevasallide elujärjest, nende elu-olust suurt midagi teada. Üksikuid teateid on nn. Kura kuningate kohta. 1585. aastast on olemas isegi Königsbergi reisisimehe Reinhold Lubenau kirjeldus Kura

kuninga majapidamisest: „Sel Kura kuningal on erilised privileegid, [nad] elavad kõik suures laias õues, [– – –] keskel on suur maja [– – –]. Õues on hulk väikseid hütte nagu väikeses linnakeses.”⁴⁹ Huvipakkuv teade leidub Vana-Pärnu kinnisturaamatus. Nimelt kuulus ühele „Kura kuningale” 16. sajandi esimesel poolel kinnisvara Vana-Pärnus.⁵⁰ Linnas kinnisvara omamine polnud sel ajal küll kuidagi talupoeglikule elulaadile iseloomulik. Omaette tähelepanu väärib veskipidamisõiguse annetamine põlisrahva hulgast pärit väikevasallidele. Veski oli keskaja tähtsaim „tööstusettevõte”. Veskeid nagu kõrtsegi tavatsesid maaisandad läänile anda ning mõlemad töid valdajale korralikult sisse. Maavabadele ei kuulunud teatavasti küll sõltuvaid talupoegi, kuid nende eluviis ei olnud siiski sama, mis n.-ö. tavalistel talupoegadel. Keskaja lõpust pärinevad napid teated maavabade majandusliku tegevuse kohta lubavad neid, küll mõõndustega ning ilmselt mitte igal üksikul juhul, käsitada kui maal elavaid väikeettevõtjaid, kelle majanduslik potentsiaal võis olla arvestatav. See muidugi ei tähenda maavabade kui juriidilise ja lääniõigusliku mõiste taandamist väikeettevõtjaks, vaid on lihtsalt püüe iseloomustada nende eluviisi.

Hoopis põnev on nimi *Manthw Rutlypoyck* „rüütli poeg”. Sellise nimega mees elas Maidlas ja talle kuulus 1½ adramaa suurune talu.⁵¹ Andrus Saareste pakub, et tegu on mõne mõisniku sohilapsega.⁵² Tõsi ta ju on, kuidas

⁴⁴ Vt. lähemalt ETA, lk. 200.

⁴⁵ Sedasama tegi ordu ka Preis, ehk siis suurendas kohalikku päritolu väikeläänimeeste kihi kasvatamise läbi oma sõjajõude, vt. G. Vercamer. Man darf die schlafenden Hunde nicht wecken. Die militärische, soziale und politische Bedeutung der Freien im östlichen Ordensland Preußen für den Deutschen Orden. – Beiträge zur Militärgeschichte des Preussenlandes von der Ordenszeit bis zum Zeitalter der Weltkriege. Hg. B. Jähnig. Marburg, 2010, lk. 53–75.

⁴⁶ LUB, Zweite Abteilung. Bd. 2. L. Arbusow (Hg.). Riga, Moskau, 1905, nr. 673, lk. 525–526.

⁴⁷ ETA, lk. 201; Est- und livländische Brieflade. I Teil. Bd I. Hg. F. G. v. Bunge, R. v. Toll. Reval, 1856. Nr. 693, lk. 370.

⁴⁸ ETA, lk. 201.

⁴⁹ H. Ligi. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni, lk. 25. Vt. ka S. Laime. The Sacred Groves of the Curonian *Ķoniņi*. Past and Present. – <http://www.folklore.ee/folklore/vol42/laime.pdf>

⁵⁰ Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini. Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert (=PA). Koost. I. Põltsam, A. Vunk. Pärnu, 2001, lk. 98, nr. 139; Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokollide andmeil laenas keegi Hinrich Kurlandt Püha kirikult pandi vastu raha (E. Blumfeldt. Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle aastaist 1519–1522. – Ajalooline Ajakiri 1933. Tartu, lk. 55.). Väga võimalik, et tegu oli mõne Kuramaa päritolu maavabaga.

⁵¹ TLA, Bm 23 I, l. 44.

⁵² A. Saareste. 400-a. vanune keeleline leid Eestis, lk. 138.

muidu talumatsist võiks rüütli poeg saada! Täiesti välistada Saareste pakutud võimalust ju ei saa, kuid kas pole selline nägemus siiski liiga stereotüüpne, et sellega ilma pikemata leppida. Mõisniku vallaspoeg peaks sel juhul olema ka Läänemaa vakuraamatus esinev *Melpe Ritlepoick*, kes 1518. aastal kuulus Pootsi küla üksjalgade hulka.⁵³ Ometi tundub kuidagi kahtlane, et üldse mitte kristlikku (s. o. ristiinimese), vaid hoopis vana eesti/liivi nime Melpe kandev mees oli mõisniku vms. saksa soost isanda sohilaps. Keskajal ei olnud suhtumine väljaspool abielu sündinud poegadesse sugugi läbinisti negatiivne või tõrjuv (erinevalt suhtumisest tütardeste). Kõrgemast seisusest isad püüdsid oma vallaspoegadele reeglina kindlustada hea äraelamise, andsid neile haridust, sokutasid neid heasse teenistusse jms.⁵⁴ Pealegi kandsid isegi sohilapsed oma isa suguvõsa nime.⁵⁵ Kuivõrd nii *Manthw*⁵⁶ kui *Melpe* isa nimetatakse rüütliks (ratsanikuks), siis kõige tõenäolisemalt olid nad sõjateenistuskohustust kandvad väikeläänimehed, kes oma lääniks saadud talude eest teenisid kergeratsaväelastena. Nn. rüütli poegade sotsiaalne seisund oli isade omast nähtavasti erinev.

Keskaja Liivimaa isikunimesid uurinud Heinrich Laakmann, kelle käsikirja jäänud uurimus on hoiul Marburgis Herderi Instituudis, juhib tähelepanu, et saksa päritolu isikute puhul püsisid kõige kauem vanad germaani nimed aadlikel.⁵⁷ Nimelt oli aadlisuguvõsades tugev ja elujõuline traditsioon panna pojale nimi tema isa järgi. Nõnda püsisid vanad nimed põlvest põlve ega asendunud universaalsete kristlike nimedega. Sellises tavas väljendus austus esivanemate vastu, ühtlasi aitas

see luua ja hoida suguvõsa identiteeti. Põlvest põlve edasi antav nimi toimis kui suguvõsa mälu kandja. Selles seoses tekib küsimus, kas keskaja Liivimaa põlisrahvaste eesnimede puhul ei annaks ehk ka uurida nende kestmist, võimalikku järjepidevust ning selgitada selle põhjusi ja tagamaid. Kui Taani kuninga eesti soost vasall Harjumaal, Johannes de Loyse, pani oma pojale nimeks Yaldis, siis käsitatakse ajalookirjanduses seda otsekohe paganlike joonte esiletulekuna.⁵⁸ Kuid kas ka saksa aadlikku, kes pani oma pojale vana germaani nime, nagu Otto või Ludike, „kahtlustatakse” samamoodi kalduvuses paganluse? Vist mitte. Küsimus ei olnud sellisel juhul mitte paganluse eelistamises, vaid oma esivanemate austamises, esivanemate kultuses. Kui seni on vanade eesnimede püsimumist ja kadumist eestlastel seletatud peaaesjalikult ristiusu levimise seisukohalt, siis võib-olla väärriks kaalumist, kas ei mänginud selles rolli ka sotsiaalsed põhjused, muutused külaühiskonnas, muu hulgas vallutuseelse eliidi (s. o. vanade suguvõsade) sulandumine ja kadumine? Igatahes on talupoegade nimedel aja-loomurijatele üksjagu palju jutustada.

Küla vanemad jt. ametikandjad

Eesti külaühiskonnast, selle toimimisest keskajal on teada suhteliselt vähe. Peamiselt on andmeid mitmesugustest küla ametikandjatest, nagu kupjast, vardjast, sundijast jt.⁵⁹ Kuid isegi nende puhul pole sageli teada muud kui ametinimetused; mis ülesandeid ja ametikohustusi nad täitsid, seda võib vaid

⁵³ Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 178.

⁵⁴ Vt. nt. F. Meier. Mit Kind und Kegel. Ostfildern, 2006, lk. 58–66.

⁵⁵ Vt. nt. I. Põltsam-Jürjo. Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu, lk. 109, 116, 333–335.

⁵⁶ Tähelepanu väärrib ka eesnimi *Manthw* (*Mant*, *Mantho*). Tegum peaks olema vana germaani nimega, mis tuleneb sõnast *Mund* (*f*), ja tähendab „kaitset”, „kaitsvat varju” (sealt ka *Vormund* ehk „eestkostja”). 1255. aastal kirjutas ordu ja saarlaste vahel sõlmitud lepingule teiste hulgas alla ka vanem *Muntelene*. (vt. foto nimetatud allikast: ETA, lk. 160). Seega peab arvestama, et *Mund* 'ist (alamsks. *munt*) tuletatud nimede puhul Eestis on tegu küll germaani laenuga, kuid juba Saksa-Skandinaavia vallutuse eelsega.

⁵⁷ Dokumentensammlung des Herder-Instituts in Marburg/Lahn (=DSHI) 100 Heinrich Laakmann, Nr. 15. Personennamen und Ortskunde Alt-Livlands.

⁵⁸ Vt. H. Palli. Eesti isikunimede kasutamisest, lk. 141.

⁵⁹ Vt. lähemalt L. Tiik. Kubjas, kilter, korrapealne. – Keel ja Kirjandus 1978, nr. 8, lk. 481–489.

oletada. Kõige enam informatsiooni leidub kupja kohta.⁶⁰ Teadaolevalt oli tema ülesandeks kümnnise kogumine ja mõisateole saatmine, kupjale kuulus ka teatav politseivõim, ta pidi tagaetavaid jälitama ja vajadusel arestis hoidma. Poola kuninga 1582. aastal välja antud *Constitutiones Livoniae* andis kupjale eriõiguse relvi kanda.⁶¹ Mõned ajaloo-uurijad eristavad kümnikku ja kubjast,⁶² võimalik, et see mingi ajaperioodi või mõne keskaja Liivimaa piirkonna puhul on isegi õigustatud. Samas, vanemad vakuraamatud, kus kasutatakse nii nimetust *decimator*, *cubias* kui ka *tegeder*, ei jäta kahtlust, et tegu on sünonüümidega. Heaks tõestuseks on Lääne- ja Kullamaa vakuraamatud, mis kajastavad kohati samu külasid. Kui esimeses on enamasti tarvitatud ladinakeelset ametinimetust (*decimator*), siis teises kasutatakse samade isikute puhul eestikeelset vastet (*cubias*).⁶³

Lääne- ja Kullamaa vakuraamatute sissekanded pakuvad mõtlemisainet kupja positsiooni kohta külas. Tähelepanu väärib, kui paljusid külaelanikke n.-ö. identifitseeritakse just selle ameti kaudu. Nimelt leidub Kullamaa vakuraamatus peale kupja enda veel kupja poeg (*cubia poyck*), kupja vend (*cubia wenth*, *cubya wellj*), vana kubjas (*wanna cubia*), vana kupja poeg (*wanna kubyapoyck*).⁶⁴ Läänemaa vakuraamatus esineb ülalloeletututele lisaks veel vana kupja vend (*frater antiqui decimatoris*) ja kupja lapselaps (*nepos decimatoris*).⁶⁵ Nõnda

joonistub välja täitsa arvestatav meesliinipidi kulgev ja lausa mitut põlvkonda hõlmav genealoogia. Sidet selle ametiga või ametikandjaga peeti miskipärast esiletõstmist ja rõhutamist väärivaks. Tegu ei saa olla ühe kirjutaja suvaga, kuivõrd sama nähtus esineb mitmes vakuraamatus. Iseenesest on raske uskuda, et mõisa seisukohalt oli oluline, kes oli külakupja vend või lapselaps või vana kupja poeg. Isiku koormisi ja kohustusi mõisa või kiriku ees ei mõjutanud need sidemed küll kuidagi (vähemasti pole sellest midagi teada). Pigem oli see oluline küla seisukohalt, tõenäoliselt viitab kogu see peen „kupja genealoogia” mingile külasisesele hierarhiale. Tahtmatult tekib paralleel (kuid võimalik, et täiesti meelevaldne) suurperega, kus elased koos peremees ning tema poeg ja vend perega, nähtavasti olid kõik nimetatud peremehega eesotsas n.-ö. suurpere pead.

Kupja ametile on hilisemad sajandid andnud selgelt negatiivse tähendusvarjundi, mõisasundijana vastandus ta ülejäänud külaelanikele.⁶⁶ Keskajal ei paista asi nii olevat olnud. Kubjas ja vana kubjas koos oma lähimate meessugulastega võisid kuuluda küla eestseisusesse või nn. vanemate kogusse. Tõepoolest, kui praegusel juhul asendada „kubjas” mõistega „külavanem”, siis saab kogu see kummaline genealoogia mõistetavamaks, omandab mingi tähenduse. Vanema positsioonis ja autoriteediga inimene on midagi selgelt enam kui lihtsalt mõisasundija. Selle versiooni

⁶⁰ Kupja etimoloogia osas valitsevad mitmed arvamused. Paul Johanseni arvates on tegu vene laenuga (*зуба* 'kohtupiirkond', *зубной* 'kriminaalkohtunik'), vt. lähemalt P. Johansen. Keskaegse maakogukonna mõned funktsioonid ja vormid Eestis ja Soomes. – Kaugete aegade sära. Koost. J. Kivimäe. Tartu, 2005, lk. 126. Leo Tiik peab suhteliselt hilist vene laenu ebatõenäoliseks ning leiab, et tegu on hoopis Skandinaavia laensõnaga, vt. lähemalt L. Tiik. Kubjas, kilter, korrapealne, lk. 485.

⁶¹ ETA, lk. 193–194.

⁶² Leo Tiik näiteks eristab kümnikku (*tegeder*, *decimator*) ja kubjast (*cubias*), L. Tiik. Kubjas, kilter, korrapealne, lk. 484–485; vrd. ka J. Kivimäe. Eesti keele kaja Helmich Ficce kaubaraamatus 1536–1542. – Keel ja Kirjandus 2009, nr. 8–9, lk. 590; Herbert Ligi eristab juba keskajal küla- ja mõisakubjast, ETA, lk. 217.

⁶³ Nt. on Läänemaa vakuraamatus Väike-Kullamaa külas *Ianus decimator* (Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 186), Kullamaa vakuraamatus aga sama isik *cubias Janus* (TLA, Bm 23 I, l. 56). Suur-Kullamaa külas Kullamaa vakuraamatu järgi *Mattis Hallikur cubias*, *Mart Hallikur* (TLA, Bm 23 I, l. 55), Läänemaa vakuraamatus aga *Mattis decimator*, *Mart frater decimatori* (Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 184). Pole kahtlust, et tegu on samade isikutega, ainult kord kasutatakse eestikeelset, kord ladinakeelset ametinimetust. Vrd. ka Jaani seegi vanem vakuraamat, lk. 67.

⁶⁴ TLA, Bm 23 I, l. 28, 32, 35, 55, 61.

⁶⁵ Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 166, 196.

⁶⁶ Samal ajal Soomes oli kubjas veel 18. sajandil küla usaldusmehena lugupeetud isik, vt. L. Tiik. Kubjas, kilter, korrapealne, lk. 485.

poolt räägib muuseas asjaolu, et Saaremaa 1519. aasta kirikuvisitatsiooni eeskirjas võrdustatakse külavanem just kupjaga.⁶⁷ Võibolla toetab seda seisukohta ka Piirsalu (*Pirsell*) küla näide. Nimelt koosnes see küla vabatalupoegadest, kellest ainult üks oli kohustatud kümnist maksma, ning isegi üksjalgade hulgas oli vabu. Sellegipoolest olid külas ametis nii kubjas kui ka „korrapealne”.⁶⁸ Sissejuhatuses Läänemaa vakuraamatu publikatsioonile kirjutab Stackelberg, et kupja amet oli auamet, kuna vakuraamatust ei nähtu, et sellest tulevalt oleksid tema kohustused ja koormised olnud maaisanda ees väiksemad.⁶⁹ Seegi asjaolu pigem kinnitab, et vähemasti Läänemaal oli kubjas külavanema positsioonis. Seevastu 16. sajandi teisest poolest pärit vakuraamatud näitavad, et vardjad, kiltrid ja kupjad olid osadest koormistest oma ameti tõttu vabastatud.⁷⁰ Väga võimalik, et see ongi alles Liivimaa uute maaisandate võimu all sisse viidud pruuk. Heinrich Bosse osutab, et kupjale maksti juba varasemal ajal tema töö eest tasu, kuid tõi on, et üldjuhul piirdus see prii õlle ja paari saabastega,⁷¹ mida võib käsitada küll pigem väikese meeleheana.

Kui Kullamaa vakuraamatus on kupja majapidamine reeglina suurim, ehk seal on kõige enam „vaime”, siis Läänemaa vakuraamat mitmekesistab pilti. Kubjas oli tavaliselt adratalupoeg, isegi mitte tingimata vabatalupoeg. *Carisell*’i (Karusmaa?) külas oli vana kubjas Mattis lausa üksjalg.⁷² Kupjale ei pruukinud kuuluda suurim talu külas. Suur-Halinga külas oli kubjas Hannol ½ adramaad, tema vennal Andresel samapalju, aga *cordapelne*

Hannole ning Iacob *hariasepp*’ale kuulus ühe-adramaaline talu.⁷³ Lehtmetsa külas oli kupjaks vabatalupoeg Mart, kellel oli ½ adramaad ja kes viie marga eest oli vabastatud muudest kohustustest. Kuid külas leidus temast jõukamaid mehi. Nii oli vabatalupoeg *Hyamell*’il üks adramaa ning ta oli kümne marga eest vabastatud kõigist talupoegade tavalistest kohustustest.⁷⁴ Et majanduslik jõukus ei olnud kupja ametisse saamisel määrav, näitab seegi, et Läänemaa vakuraamatu andmeil laenasid kupjad nagu ka teised talupojad mõisast hargi.⁷⁵

Läänemaa vakuraamatutest ei nähtu, et nn. vana kubjas oleks ametisoleva kupja isa või üldse sugulane. Ilmselt ei läinud amet üle isalt pojale, vähemalt pole nendes allikates mainitud kupja isa. Niisamuti ei olnud kupja amet eluaegne. Millal ja miks sai kupjast „vana” ehk endine kubjas, pole selge. Kindlasti ei olnud tegu saamatuse või sobimatuse pärast kohalt lahti tegemisega (selle kohta leidub küll üks teade Tallinna Jaani seegi vakuraamatus), sest vana kubjas oli olemas pea igas külas. Veelgi enam, vakuraamatud näitavad, et nii mõneski külas oli lausa mitu vana kubjast. Näiteks Kullamaal *Kharysell*’i (Karusmaa?) külas olid kubjas Oztza Mart’i kõrval veel *wanna cubia* Jan ja *wanna cubia* Titu.⁷⁶ Võimalik, et kubjas ise astus pärast teatud aastaid või teatud vanuses vm. põhjustel ametist tagasi või lihtsalt külaelanikud pidasid mingil hetkel vajalikuks valida endale uus kubjas *resp.* külavanem. Teade Tallinna Jaani seegi vakuraamatust aastast 1507 annab mõista, et ametis sobimatuks osutunud kubjas vahetati välja maaisanda initsiatiivil.⁷⁷ Samas kinnitab ta ametisse mehe,

⁶⁷ Akten und Rezesse der livländischen Ständetage (=AR). Bearb. L. Arbusow (sen). Bd. III. Riga, 1910, nr. 93, lk. 290.

⁶⁸ Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 193–195.

⁶⁹ Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 112.

⁷⁰ H. Ligi. Eesti talurahava olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561), lk. 69–70; A. W. Hupel märgib, et kupjad on tasuks oma töö eest vabastatud teotööst ja andamitest: A. W. Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- uns Ehstland. Band I. Riga, 1774, lk. 61.

⁷¹ H. Bosse. Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit (bis 1561), lk. 311.

⁷² Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 192.

⁷³ Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 149.

⁷⁴ Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 143.

⁷⁵ Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 199–201.

⁷⁶ TLA, Bm 23 I, l. 28.

⁷⁷ Jaani seegi vanem vakuraamat, lk. 66.

keda talle soovitati. Seega võis sealgi vabalt olla tegu valitud külavanema ehk kupjaga, kelle maaisand lihtsalt omalt poolt n.-ö. kin-nitas ametisse, võib-olla oli tal teoreetiliselt õigus ka küla valik tagasi lükata. Samas peab arvestama muidugi sellega, et kupja positsioon ja tema funktsioonid võisid keskaja Liivimaal piirkonniti varieeruda.

Üsna samasugune lugu nagu kupjaga on *cordapelne*´i ametiga. Seda nime on ajalookir-janduses tõlgitsetud kui „korrapealne”, tema ametiülesandeks peetakse korratööde tege-mise üle valvamist, tegu oli n.-ö. korratööde kupjaga.⁷⁸ Erinevalt viimasest ei leidunud selle ameti esindajat mitte igas külas. Läänemaa vakuraamatus esinevad peale „kor-rapealse” veel tema vend (*frater cordapelne*), vana „korrapealne” (*antiquus cordapelne*) ja vana „korrapealse” vend (*frater antiqui cordapelne*). Eriti täiuslik on selle koha pealt Tõhela küla puudutav sissekanne, nimelt esinevad talupoegade loendis koos nii uus kui vana *cordapelne* ning kummagi vend.⁷⁹ Huvitaval kombel ei nimetata allikates „kor-rapealse” poega. Ei saa muidugi välistada, et tegu on pelgalt juhusega. „Korrapealne” oli tavaliselt adratalupoeg, kuivõrd allikates esineb „endine korrapealne”, siis nähtavasti ei olnud see amet eluaegne ning sellesse ametisse samuti valiti. Kuigi vakuraamatu andmed on minimaalsed, tundub ometi võimalik, et „korrapealne” ei olnud pelgalt mõisasundija, vaid et tal oli külavanema kõrval ka külako-gukonna eestseisja roll. Et keskajal eksis-teris lisaks külavanemale ka nn. vanemate kogu, sellest annavad tunnistust Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokollid. Nen-des leidub korduvalt teateid „vanematest”

(*de oldesten bwren*) ja „vanemate kogust” (*de gemene oldesten und andere bwre; de gemene bwre, alsz de kullawardyen und de oldesten bwre*).⁸⁰ Nähtub, et olenevalt vajadusest kut-suti kokku kas väiksema (küla) või suurema piirkonna vanemad, nt. kogu kihelkonna või vakuse vanemad (*de gemene oldesten bwre des gantzen kerspels; de oldeste in der wacken*).⁸¹ Vanematel tuli täita mitmesuguseid ülesan-deid, muu hulgas lasusid nendel kirikuga seo-tud kohustused. Näiteks 1560. aasta materja-lide alusel pandi Kuramaal endises Grobina foogtkonnas kiriku sissetulekute kohta, täp-semalt talupoegade kohustuste kohta kiriku ees, informatsiooni hankima just vanemad.⁸² Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniproto-kollid näitavad, et talupojad hoidsid-valvasid kiriku vara. Nimelt teatab Kihelkonna kohta käiv sissekanne, et kiriku korjanduskaste (-pakke?) ei saanud avada, sest võtmed olid vöormündrite ja talupoegade vanemate käes, aga keegi neist ei ilmunud kohale.⁸³

Küla ametimeestest esineb Läänemaa vakuraamatus veel kilter, *schilter*. Üldiselt pole vähimatki aimu kiltri ülesannetest vaadelda-val ajal. Nimetus ise tuleb saksakeelsest sõnast *Schildreiter*, mis tähendab ratsakäskjalga. Tegu on tõenäoliselt suhteliselt hilja sisse seatud ametiga. Johann Pali (Pulcki) käega tehtud sissekandes Läänemaa vakuraamatusse, seega aastal 1518, leidub *Hover*´i küla üksjalgade hulgas kilter Ianus.⁸⁴ See on varaseim teade kiltri ametist. Paul Johansen samastab kiltri ja kupja, pidades ka viimast teoliste järele-vaatajaks ja kohtuteenriks.⁸⁵ Arvi Korhonen näitab, et Karksi läänis seisis 1560. aastatel iga kihelkonna eesotsas kilter, vakuse eesotsas vardjas ja küla eesotsas kubjas.⁸⁶ Läänemaa

⁷⁸ ETA, lk. 194.

⁷⁹ Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 161, 162.

⁸⁰ E. Blumfeldt. Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle aastaist 1519–1522, lk. 118, 119, 160.

⁸¹ E. Blumfeldt. Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle aastaist 1519–1522, lk. 118.

⁸² Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1557–1560). Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten. Bd. 60. Bearb. von S. Hartmann. Köln, Weimar, Wien, 2006, nr. 2697, lk. 520.

⁸³ E. Blumfeldt. Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle aastaist 1519–1522, lk. 125.

⁸⁴ Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 170.

⁸⁵ P. Johansen. Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter, lk. 14.

⁸⁶ A. Korhonen rajab oma väite peamiselt asjaolule, et iga kihelkonna peale tuli vakuraamatu järgi üks kilter: A. Korhonen. Vakkalaitos. Yhteiskuntahistoriallinen tutkimus. – Historiallisia tutkimuksia VI. Helsinki, 1923, lk. 155.

vakuraamatu põhjal ei julge kinnitada üht ega teist seisukohta. Kiltrit on seal mainitud kõigest paaril korral (Kullamaa vakuraamatus ei esine kiltrit üldse), kordagi ei nimetata endist kiltrit või kiltri sugulasi. Kuigi nii väheste teadete järgi on raske mingeid järeldusi teha, on võimalik, et need asjaolud viitavad nii ameti vähestele prestiižile kui ka ametikoha täitmise viisile (kiltri nimetas ametisse maaisand, amet oli eluaegne?). Läänemaa vakuraamatu teated ei anna otsest põhjust samastada kiltrit kupjaga. Pigem võiks olemasolevate andmete põhjal pidada kiltrit nii majanduslikult kui ka sotsiaalselt positsioonilt kupjast ja korrapealsest madalamal asuvaks. Talle võiks omistada kupja või „korrapealse” abilise või siis kohtuteenri rolli. Samas ei saa välistada, et piirkonniti või maaisanda äranägemisest tulenevalt oli kiltri positsioon teistsugune. Näiteks on teada kilter Lulle, kes ametialaste teenete eest sai 1555. aastal Saare-Lääne piiskopilt läänistuse, mis tõstis ta maavabade seisusesse.⁸⁷

Küla ametitest kohtab Kullamaa vakuraamatus veel „sundijat” (*szundia*), mainimist leiavad ka tema poeg (*Naen Szundiapoyck*) ja naine. Vanas eesti keeles tähendab sundija kohtunikku (< vene k. *sudja*).⁸⁸ Läänemaa vakuraamatus selle ameti esindajad ilmsiks ei tule.⁸⁹ Olgu veel mainitud, et kohtumõistmisega seotud küla ametimees oli ka nn. õiguseleidja (*recht fynder*).⁹⁰ Ei Lääne- ega Kullamaa vakuraamatus esine vardjat, keda on peetud keskaja Liivimaal nii vakuse eestseisjaks kui ka külavanemaks. Võimalik, et selles osas oli Liivimaal n.-ö. piirkondlikke

erinevusi ning näiteks Läänemaal täitsid vardja funktsioone kupjad? Heinrich Bosse samastab aga vardja hoopis korrapealsega.⁹¹ Sõna vardjas (*warthe, wardi, wartmann*) on germaani laen, algse tähendusega vististi valvur.⁹² 16. sajandil olid tema ülesanded lähedased kupja omadele: ta valvas teotegemise järele ning vastutas andamite laekumise eest, tema korraldas ka vakupeo. Riia linnasarases oli vardjas veel 16. sajandil talupoegade poolt valitav.⁹³ Nagu näitavad Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokollid, ei olnud külavardjad teistest talupoegadest seaduskuulekamad või eeskujulikumad, kuivõrd mõned neist elasid mittekristlikus abielus, samuti leidis neid, kes ei tundnud Meie Isa palvet ega kreedot.⁹⁴

Veel on talupojad olnud ametis kalakümnise kogujana, keda Läänemaa vakuraamatus nimetatakse „rannafoogtiksi”. Liu külas täitis seda ametit Mattis Janipoick, kes oli seetõttu vabastatud muudest töökohustustest.⁹⁵ Stackelberg juhib tähelepanu, et talupoeg rannafoogti ametis on õieti üllatav, sest näiteks Kuramaal täitsid seda ametikohta sakslased, pärit peamiselt kohalikest vasalisuguvõsadeist.⁹⁶

Üks amet, mida talupojad samuti pidasid, oli köster. Tõsi küll, Läänemaa vakuraamatutes on nende kohta vaid üksikuid teateid.⁹⁷ Köstri kohustused keskajal pole päris selged, ilmselt valvas ta kirikuvara järele ja aitas kirikhärrat. Igatahes nõudis see, et tegu oleks usaldusväärse ja väarika talupojaga. Läänemaal olid köstrid suure talu omanikud

⁸⁷ Fr. Baron Stackelberg. Der Landbesitz im Kreise Pernau zur Ordenszeit. – Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau. Bd. VIII. Pernau, 1926, lk. 193, 243–244.

⁸⁸ A. Saareste. 400-a. vanune keeleline leid Eestis, lk. 147.

⁸⁹ Ainsad võimalikud sundija kandidaadid on *Hannus Sundi* Laukna ja *Nano Szundi* Suure-Ahli külast. Kuid esiteks ei ole nende lisanimed päris üheselt just „sundijaks” tõlgitsetavad ning Nano puhul lisab kahtlust tema kuulumine üksjalgade hulka, vt. Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 187, 197.

⁹⁰ Vt. nt. J. Kimimäe. Eesti keele kaja Helmich Ficke kaubaraamatus 1536–1542, lk. 586.

⁹¹ H. Bosse. Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit (bis 1561), lk. VII, VIII.

⁹² ETA, lk. 194.

⁹³ P. Johansen. Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter, lk. 13.

⁹⁴ Vt. E. Blumfeldt. Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle aastaist 1519–1522 Blumfeldt, lk. 121, 123, 164.

⁹⁵ Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 176.

⁹⁶ Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 236.

⁹⁷ Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 145, 148, 181.

ja küllap nad olid ka piisavalt jumalakartlikud mehed.⁹⁸

Naised ja „naisenimed“ vakuraamatus

Naiste kohta leidub vakuraamatutes informatiooni minimaalselt. Kullamaa vakuraamatus esinevad: *Barbar(a) Szundya nayne*, *Lutzw nayne* ja *Manthu nayne*. Tõenäoliselt on tegu lesknaistega, kelle käes oli talu juhtimine, kuni lapsed täisealiseks said. Sundija naine oli igatahes silmatorkavalt suure majapidamise eesotsas, talu suurus oli üks adramaa ja seal elas 10 „vaimu“.⁹⁹ Läänemaa vakuraamatus on naised samuti vaid mõnel korral nimetatud. *Meckenkull*’i külas (Mõisakülas?) oli vabade talupoegade hulgas *Koltze ema*, kellele kuulus kaheadramaalne talu. Hilisem kirjutaja on sissekandes „ema“ maha tõmmanud ning kirjutanud kõrvale „Jacob“, mis ilmselt märgistab talu üleminekut pojale.¹⁰⁰ Audru külas on adratalupoegade nimekirjas Katherina, kelle valduses oli üheadramaalne talu. Ura külas on 1518. aastal 1½ adramaa suuruse talu omanikuna märgitud *Anneke*.¹⁰¹ Esmapilgul võiks tedagi nime järgi otsustades naiseks pidada, kuid tegelikult on tegu siiski mehega. Kõigepealt viitab sellele juba sealsamas külas esinev *Ian Annekenßon*.¹⁰² Ema järgi lisanime

panemist ei esinenud, kasutusel olid ainult patronüümist moodustatud lisanimed. Anneke on tegelikult Hanneke ehk lühivorm Johannest.¹⁰³ Juba vanimates grammatikates märgitakse, et eriti Lääne- ja Pärnumaal tavatseti „h“-d sõna algul mitte alati välja hääldada,¹⁰⁴ ilmselt sõnaalgulise „h“ kõikva tarvitamise tõttu ongi Läänemaa vakuraamatus Hannekest saanud Anneke. Samal ajal esinesid Anneke ja Annike täiesti ka naisenimedena, Tallinna rae Vao küla heinaliste seas on neid 1514. aastal olnud lausa mitu.¹⁰⁵

Läänemaa vakuraamatus leidub hulgaliselt „Mai-“ või „Maie“-poegi: *Caupi Maipoick*, *Michel Majepoick*, *Jurgen Mayensön*, *Andres Mayßon*, *Matthies Maypoick*, *Henno Maipoock*, *Andres Maypoick*, *Oloff Maypoick* jne.¹⁰⁶ Jällegi võiks arvata, et Mai või Maie on naisenimi, sellist nime kandvaid naisi oli vähemalt sakslaste hulgas küll.¹⁰⁷ Eesti talupoegade puhul on aga kahtluseta tegu mehenimega. Üks veenvamaid kinnitusi sellele on Koivelli külas elanud *Maye Martipoick*,¹⁰⁸ Marti poeg ei saa päris kindlasti olla muu kui meesterahvas. Kust see nimi tulnud on või mida tähendab, see jääb siinkohal vastusetu. Heinrich Laakmann märgib oma kirjatöös, et *Maye* on deminutiiv *Magdalenast*, *Paul Johanseni* järgi aga *Mariast*.¹⁰⁹ Talupoegade tarvitatud mehenime puhul on tegu ilm-

⁹⁸ 17. sajandil köstri kohustuste ring laienes, muu hulgas luges ta teenistuse ajal ette katekismust ja õpetas koguduse noorliikmeid, s. t. oli kirjaoskaja mees. Vt. lähemalt A. Loit. Reformation und Konfessionalisierung in den ländlichen Gebieten der baltischen Lande von ca. 1500 bis zum Ende der schwedischen Herrschaft. – Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. (Stadt, Land und Konfession 1500–1721. Teil 1. Hg. M. Asche, W. Buchholz, A. Schilling. Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung 69. Münster, 2009, lk. 180.

⁹⁹ TLA, Bm 23 I, l. 27.

¹⁰⁰ Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 130.

¹⁰¹ Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 139.

¹⁰² Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 200. Vt. veel *Nan Annikepoick*, *Matthis Annekenßon*, *Andres Hennekennßonn*: Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 140, 157, 167.

¹⁰³ Vrd. PA, lk. 140: talupoeg *Hanneke*.

¹⁰⁴ A. Saareste. 400-a. vanune keeleline leid Eestis, lk. 147–148; Läänemaa vakuraamatu puhul tuleb arvestada asjaolu, et selle pani tõenäoliselt kirja eesti päritolu Johann Pal (e. k. Pulck), kes oli sel ajal Läänemaal kirjutajana ametis. Kindlasti oli ta eesti keele kirjapanijana täpsem kui tema muud päritolu ametikaaslased.

¹⁰⁵ P. Johansen. Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte II, lk. 26: *Anneke*, *Anneke Hadekawe*, *Anneke Olly*.

¹⁰⁶ Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 139, 140, 145, 153, 157.

¹⁰⁷ PA, lk. 237: *Maie Muntz*; lk. 248: *May vhan Sacken*.

¹⁰⁸ Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 200.

¹⁰⁹ DSHI 100 Heinrich Laakmann, Nr. 15. Personennamen und Ortskunde Alt-Livlands; P. Johansen. Rahvaetümoloogia ja kohanimedeõpetus, lk. 84. P. Johanseni seisukoht on üldiselt rohkem levinud.

selgelt millegi muuga.¹¹⁰ Väärib märkimist, et Vao küla sepp, kelle varainventarist oli juba eespool juttu, kandis nime *Mayken*, mis *Mai*´st või *Maie*´st ka n.-ö. väga kaugelt ei jää.

Etniline kuuluvus ja nimi

Mõned talupoegade lisanimed väljendavad isiku etnilist kuuluvust. Selliseid nimesid esineb, tõsi küll, harva, kuivõrd talurahvas oli keskaja Liivimaal piirkonniti etniliselt suhteliselt ühtne. Jaani seegi vanemas vakuraamatus kohtab lisanime *Rotselene* ja *Sackse*.¹¹¹ Jaani seegi uuemas vakuraamatus on talupoegade hulgas *Jan Dutsche*.¹¹² Läänemaa vakuraamatu andmeil elas Laukna külas üksjalg *Peter Venelene*.¹¹³ Kullamaa vakuraamatus esineb lisanimi *Latlaeß*, Järvamaa 1564. aasta vakuraamatus *Letlandt*.¹¹⁴ Kui lisanimi *Rotselene* või *Letlandt* osutab üsna selgelt isiku etnilisele päritolule, siis nn. sakste küsimus ei ole nii üheselt selge. Kas selline lisanimi märgistas tõepoolest n.-ö. etnilist sakslast või tähistas see midagi muud? Näiteks kirjutab koadjuutor Wilhelm oma vennale, et Saare-Lääne piiskopi sõjasalka kuulus 1533. aastal 50 saksa sõjasulase kõrval 200 *saxen* ja talupoega, kellega koos piiskop rüüstas ja põletas Vana-Pärnu linnakese ja Audru mõisa.¹¹⁵ Tekib küsimus, kes võisid olla need talupoegadega koos mainitud *saxen*? Kui vakuraamatutes leiduvaid talupoegi lisanimega *Sackse*, *Sax* võib veel käsitada kui sakslasi, siis selle juhtumi puhul on asi kahtlane. Sest miks muidu pidas Wilhelm

vajalikuks nimetada osi sõjasulaseid *saxen*, kasutades nende kohta eestikeelset mõistet, ning pealekauba mainida neid koos talupoegadega. Kas ei või siin *Sackse* või *Sax* viidata pigem isiku n.-ö. saksastumisele või siis tema sõjateenistuskohustuse täitmise saavutatud kõrgemale sotsiaalsele positsioonile?

Läänemaa vakuraamatus esineb üksikutel juhtudel talupoegadel võõrapäraseid eesnimesid, mis tõenäoliselt samuti osutavad kandja võõrale päritolule. Näiteks 1518. aastal oli Maidla külas sepaametis üksjalg *Viddovar smit*. Tema eesnimi viitab pigem kas balti või slaavi (?) kui eesti päritolule. Suure-Rõude mõisa üksjalgade hulgas oli aga *Mart Tzizakanβon*, see patronüümist tuletatud lisanimi osutab, et mehe isa nimi oli Tzizakan,¹¹⁶ mis pole aga just eesti nimi.

Naer-raev ja lisanimed

Ühe osa talupoegade lisanimedest moodustavad pilke- ja hüüdnimed. Need peegeldavad kindlasti rohkem kui toponüümidest või ametinimedest tuletatud nimed külaelanike maailmapilti, eluhoiakuid. Kõige selgemalt kvalifitseeruvad hüüdnimedeks need, mis osutavad isiku füüsilistele omadustele või eripäradele (sh. puudustele) – *Punaphe*, *Layphe*, *Paliaspe*, *Kebberjalck*, *Kurtte*, *Pißken*. Üldiselt leidub sellist tüüpi lisanimesid vanimates vakuraamatutes suhteliselt vähe. Sõbraliku nõökamisena mõjuvad nimed, nagu *Kuldemuna*, *Laisake*, *Parlennschiter*,¹¹⁷

¹¹⁰ Ainus paralleel, mis esmasel pealevaatamisel tekib, on vana indoeuroopa laensõna eesti keeles *maje* ehk „maja”. Julius Mägiste arvates võis „maja” omandada ka paralleeltähenduse „kogunemiskoht”, vt. J. Mägiste. *Estnisches etymologisches Wörterbuch*. Helsinki, 1982–1983; Küll kõhklustega, võib kaaluda ka *Maie* või *Mai* võimalikku tulenemist alamsaksa *mei*´st (ka *meig*) (eesti k. *meig*, gen. *meiu*), mis tähendab „maikud”, ka „maikaske”. Väidetavalt oli komme kaunistada nelipühadel kirikuid ja maju iseäranis noorte kaskedega Saksa aladel 11. sajandist alates laialt levinud, vt. P. Ariste. Mõningaid alamsaksa laensõnu. – Sõnalaenuõbu. Koost. P. Olesk. Tartu, 2010, lk. 204.

¹¹¹ Vanem Tallinna Jaani haigemaja vakuraamat, lk. 10.

¹¹² TLA, Ad 31, l. 150, 154.

¹¹³ Fr. Stackelberg. *Das älteste Wackenbuch der Wiek*, lk. 188.

¹¹⁴ H. Palli. Eesti isikunimedede kasutamisest meie rahva vanema ajaloo (XII–XVI saj.) uurimisel, lk. 134.

¹¹⁵ Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534), lk. 477, nr. 479.

¹¹⁶ Enn Tärvel pakub, et tegu võib olla mustlasega.

¹¹⁷ *Parle* – „pärl”, „helmes”; *Schiter* – (ld. *podex*) „tagumik”. Sellele „kenale” nimele juhtis tähelepanu juba Stackelberg (vt. FR. Stackelberg. *Das älteste Wackenbuch der Wiek*, lk. 96). Nii on ebatõenäoline, et ta eksis nime väljalugemisel. Kuid päriselt ei saa välistada kirjutaja eksimust, ehk siis võis olla hoopis *Parlennschiter* – „pärl-”, või „helmetegija” või „lõikaja”.

Ißsileiph [Iseleib], *Heeleib* [Healeib?], *Vahameß*, *Korajalck* [Koerajalg?], *Runakell*. Esimest nime tõlgendab Paul Johansen kui Kuldmuna, ning ühtlasi peab selle kandjat küla rikkaimaks meheks.¹¹⁸ Seevastu Herbert Ligi väidab, et tegelikult on „kahtlemata” mõeldud hoopis „Kuldimuna”.¹¹⁹ Paraku ei selgita ta sõnagagi, mis on tema kindla veendumuse taga. Samas, vakuraamatus on *Theyuelempy Kuldemuna* tõepoolest üks vähestest talupoegadest, kelle nime järele pole märgitud võlgu, nii et Johanseni versioon jõukast talupojast pole võimatu.¹²⁰ Eelloetletutest kraadi kangem sõimunimi on „kirikuvaras”. Sellise nimega mehe on vakuraamatusse üles märkinud Kullamaa kirikuõpetaja Lelow, Suur-Kullamaal elas *Michell tuß Kirkuwaraß*.¹²¹ On võimalik, et selle sõimunime pani kirikuõpetaja talupojale ise. Aga mis põhjusel või mil kombel võis see talupoeg olla kirikut kahjustanud, see muidugi ei selgu. Iseenesest oli kirikuvargus väga raske kuritegu, mille eest kiputi kohe kaela kallale minema.¹²² Niisamuti on raske uskuda, et suure talu peremees võttis äkki nõuks kirikusse vargile minna. Üks teine talupoeg samast külast kandis lisanime *Kyrkumawaras Barth Nuchtken*,¹²³ tema lisanimi peaks tõenäoliselt osutama kirikumaa vargusele. Kuid on jällegi ülimalt ebatõenäoline, et talupoeg tõepoolest kiriku maad varastas. Asi on seda kahtlasem, et väga tõenäoliselt figureerib kõnealune talupoeg 1518. aasta Läänemaa vakuraamatus hoopis kui *liber*.¹²⁴ Nendes kirikuõpetaja pandud sõimunimeses väljendub tema viha, solvumus ja pahameel. On igati tähelepanuväärne, et mõlemad kirikuvargaks tembelda-

tud talupojad elasid ühes külas ja olid enam kui tõenäoliselt vennad, nähtavasti oli neil mingi tõsisem vastasseis kirikuõpetajaga. Kuivõrd tegu oli reformatsiooniajaga, siis ei saa välistada ka konflikti n.-ö. maailmavaatelistel põhjustel.

Osa talupoegade lisanimesid pärineb looma-, linnu- ja taimeriigi esindajailt. Talupoja tihedat seotust loodusega arvestades on mõisteta, et inimestele leiti nimed taime- ja loomariigi eeskujud silmas pidades. Tundub tõenäoline, et sellised lisanimed ei olnud päris juhuslikud, vaid osutasid millelegi sarnasele või iseloomulikule vastava isiku juures. Puudub küll võimalus hinnata, kui teravmeelsed ja vaimukad need võrdlused võisid olla. Mõistagi ei pea kõik loomanimedest lisanimed kandma endas võrdlust mingite isikuomadustega, vaid võisid ka muul põhjusel kandjale külge jääda. Läänemaa vanimate vakuraamatute põhjal on talupoegade lisanimeses esindatud nii mets- (nt. *Repene*, *Pedder*, *Nirk*, *Susy*, *Hunt*) kui ka koduloomad (nt. *Oynas*, *Persas*, *Kuck*, *Kickas*), samuti putukad (nt. *Kilck*, *Szeesch*), kalad (nt. *Lutz*, *Negenogen* [silm]), linnud (nt. *Kurvitz*, *Kowyth*, *Pardipoyk*, *Lynnoke*) ja taimed/puud (nt. *Kadack*, *Perna*, *Ohakas*). Metsloomadest on kõige sagedamini esindatud „rebane”. Raske öelda, millest selline populaarsus, kas hinnati erilisel meest, kes on „kaval nagu rebane”, või märgitseti nii taluperemehe, kes armastasid kanda rebasena haga kaunistatud kuube või mütsi, või tuli see punakarvast või oli selleks hoopis mingi muu põhjus. Suhteliselt palju kohtab talupoegadel lisanime *Kitze*. Suurtest kiskjatest esineb paari korral „hunt”. Komplitseeritum on lugu karuga, kellega

¹¹⁸ P. Johansen. Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte I, lk. 146, 149.

¹¹⁹ H. Ligi. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561), lk. 208.

¹²⁰ „Kuldmuna” versiooni toetavad ka toponüümid, vrd. Nt. *Pisku Kuldameghy* (Väike-Kullamaa), *Szure Kuldmeppi* (Suur-Kullamaa), TLA, Bm 23 I, l. 31, 38.

¹²¹ TLA, Bm 23 I, l. 55.

¹²² Vt. nt. L. Arbusow. Die altlivländischen Bauerrechte. – Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. Bd. 23. Riga, 1924–1926, lk. 65, § 41.

¹²³ TLA, Bm 23 I, l. 67; vrd. samas l. 55: *Bartoll Nuchytken*.

¹²⁴ Fr. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 185, vt. ka lk. 184: vakuraamatus esinevad *Berto Janusßon* ja *Michel Janusßon* – esimene oli vaba, kellele kuulus ½ adramaad, teisele 1 adramaa. Ilmselt oli tegu vendadega.

seotud lisanimed Läänemaa vakuraamatus on *Karope* [Karupea], *Ottimetzte*.¹²⁵ Vististi tulenevad „karust” ka eesnimed *Otte*, *Ottj*, *Otte*. Üldiselt võib mitmete rahvaste juures täheldada kommet panna üksteisele nimesid nende metsloomade järgi, kes neid hirmutasid, ähvardasid. Sedasama kohtab ka eestlastel. Kuid laiemas perspektiivis vaadatuna, tundub et vähemalt keskaja lõpul eelistasid eestlased inimesi nimetada ennemini kasulike ja turvaliste loomade järgi, ehk pigem „Kukk” või „Kits” kui „Karu” või „Metskult”. Talupoegade lisanimeses puuduvad eksootilised ja müütilised loomad (nt. lõvi, ahv, draakon vms.), kellest vähemasti kiriku vahendusel kahtlemata teadlikud oldi.

Halvustavaid, lausa sõimunimesid esineb vanimates vakuraamatutes vähe. Seevastu 16. sajandi teisel poolel ilmuvad allikatesse nimed, nagu *Kaltz*, *Karroperse*, *Sittapitt*, *Korositt*, *Sitt* jne.¹²⁶ Muhedast ja heatahtlikust külahaumorist või sõbralikust nöökamisest need nimed juba tunnistust ei anna. Rägiete sõimunimede ilmumine kui nähtus väärib tähelepanu. Heldur Palli arvates viitab see vastuolude süvenemisele külaühiskonnas.¹²⁷ Ta juhib tähelepanu, et niisuguseid sõimunimesid kandsid valdavalt üksjalad. Palli osutus on põhjendatud – muutustega külaühiskonnas, sh. teravnenud vastuoludega on see nähtus küllap seotud. Samas ei ole praegu enam piisav selgitada aset leidnud muutusi ja arenguid üksnes nn. klassivõitluse positsioonilt lähtuvalt. Kindlasti oli veel tegureid, mis mõjutasid ning mis vääriksid edaspidi lähemat uurimist. Tõenäoliselt mängisid kõige muu hulgas oma osa muutused asjaajamisviisis ja -süsteemis seoses Liivimaa üleminekul uute valitsejate alla.

Kriminaalia ja Uus-Pärnu rae protokolliraamat

Värvikaid lugusid kohalike talupoegade kohta tuli ilmsiks Uus-Pärnu rae protokolliraamatust aastaist 1583–1602. Nende mõnevõrra üllatuslike leidude põhjuseks oli Poola võimu all käibinud tava, et talupoegade kriminaalkuritegude üle võis vajadusel kohut mõista raekohus linnaõiguse järgi.¹²⁸ Seda asjaolu arvestades on põhjust otsida talurahva ajaloo kohta käivat materjali ka Liivimaa teiste Poola võimu alla kuulunud linnade protokolliraamatuist. Nagu annab teada Uus-Pärnu rae säilinud dokumentatsioon, tuli 1596. aasta kevadel seoses kohalike talupoegadega raekohtus arutamise alla tähelepanuväärne juhtum. Nimelt andis 30. aprillil Poola alamstaarost Pärnus, *Christoforus Grabowsky*, linnafoogti Heinrich Soldani kätte oma tõlgi Clawesi, et teda piinamisega üle kuulataks.¹²⁹ Ülekuulamise tulemusel tulid päevavalgele mitmed kohalike talupoegade sooritatud rasked kuriteod. Nendest osades oli ka Clawesi osaline olnud.¹³⁰ Esimene tunnistus paljastab, kuidas Vigalas elanud *Otto Vxkuli* talupoeg *Hessoma Jään* tappis Clawesi abiga kaks saksa lihunikku. Saagiks sai Clawesi oma osana 20 taalrit. Sündmuskohale juhtusid aga tulema veel kolm talupoega: *Zacke Näann poick*, *Hobse Thomas poick* ja *Adto Jürgenn*, nende osaks langes (vaikimise eest?) kokku 5 taalrit. Röövlite saak ei olnud paha, nt. 20 taalrit oli *ca* 1 lasti rukki hind.¹³¹ Koos kolme viimati mainitud talupojaga tappis Clawesi kaks venelast, saagiks sai iga mees 15 Riia marka. Edasi selgub tõlgi ülestunnistusest, et talupojad *Saya Maddys*, *Kusky Lüll* ja *Wilcke Jürgenn* olid tapnud ühe poolaka ning põleta-

¹²⁵ Fr. Stackelberg. *Das älteste Wackenbuch der Wiek*, lk. 154, 194; Paul Ariste osutab, et vanades Eesti liitsõnalistes kohanimeses esineb „karu” suhteliselt palju, nt. *Ohekatku*, *Ohepalu*, *Ohulepa*, *Ohukotsu* jt. Antud juhul on tegu Põhja-Eesti sõnaga *ohto* ehk *ohte* (*ott*, gen. *ote*), mis tähendas „karu”, vt. P. Ariste. *Cozzo*. – *Sõnalaenuõbu*. Koost. P. Olesk. Tartu, 2010, lk. 481–482.

¹²⁶ H. Palli. Eesti isikunimede kasutamisest meie rahva vanema ajaloo (XII–XVI saj.) uurimisel, lk. 138.

¹²⁷ H. Palli. Eesti isikunimede kasutamisest meie rahva vanema ajaloo (XII–XVI saj.) uurimisel, lk. 138.

¹²⁸ Eesti Ajalooarhiiv (= EAA) f. 1000 (Pärnu magistraat/Pernausher Magistrat), n. 1, s. 711: Protokolle 1583–1602, l. 191.

¹²⁹ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 190p.

¹³⁰ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 191p–192p.

¹³¹ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 54p.

nud tema vankri. Kellegi poolaka mõrvasid ka *Rocky* (Roigu?) Maddis ja *Rocky Matz. Toytze* (Tõitse) Michell, *Toytze* Maddis ja *Heinn* Jaack tapsid Vigalas Langermal ühe sakslase. Protokolliraamatust ei selgu loetletud kuritegude lähemad üksikasjad, muu hulgas nende sooritamise aeg ehk kas tegu oli juba ammuste sündmuste või värsketega. Niisamuti ei ole teada, mil moel oli Clawes seotud kolme viimase juhtumiga või kuidas ta nendest üldse teadis. Clawesi tunnistus näitab, et teeröövli ametis lisateenistuse otsimine oli sel ajal talupoegade hulgas päris laialt levinud: koos temaga esineb ülestunnistuses kokku kuraditosina jagu kurjategijaid mitte just väikese ulatusega Vigala-Langerma-Tõitse-Roigu piirkonnas. On märkimisväärne, et sageli oli tegu n.-ö. pereettevõtmisega, koos tegutsesid vennad *Toytze* Michell ja Maddis, sugulased (vennad?) olid ka *Rocky* Maddis ja Matz. Tunnistuses üles loetud mõrvade puhul ei saa kindlasti rääkida juhuslikest või afektiseisundis toime pandud kuritegudest. See oli teadlik tegevus, väikestes salkades varitseti üksikuid teelisi ja tapeti nad röövimise eesmärgil. Kõik talupoegade ohvrid olid n.-ö. võõrad: sakslased, poolakad, venelased. Andmete puudusel jääb kahjuks vastuseta küsimus, kas mainitud talupojad olid kõik omavahel tuttavad või ehk moodustasid koguni ühe röövlisalgaga. Protokolliraamatust ei selgu, mida võeti ette teiste Clawesi ülestunnistuses nimetatud teeröövlitest talupoegadega või kas üldse midagi ette võeti.

Käsitletud juhtumi puhul ei olnud tegu pelgalt Liivimaa sõja päevilt jäänud taagaga, talupoegade poolt tapetud teelistest on teateid ka keskajast, samas ei ole põhjust seda lausa massiliseks nähtuseks pidada. Küll võib aga arvata, et kuivõrd seesuguseid juhtumeid Liivimaa teedel tõepoolest esines, siis kiputi iga kaduma läinud teelise puhul süüd

kohe talupoegade kaela veeretama. Näiteks 1556/1557. aastal Liivimaal rännanud prohvet Jürgeni puhul liikusid jutud, et talupojad löid ta teel Tallinnast Narva maha.¹³² On andmeid isegi sellest, kuidas maaisandad lausa palkasid talupoegi teeröövliteks. Näiteks 1536. aastal sõlmis Grobina ordufoogt Johann von Kersfeld Kuramaal kohalike talupoegadega kokkuleppe, et kui nood võtavad kinni foogti poolt nimetatud kaupmehe koos kaubaga, saavad nad tasuks poole kaupmehe kaubast.¹³³

Omaette tähelepanu väärrib tõlkija Clawesi isik. Tema lähedased suhted talupoegadega näitavad, et tegu oli eesti soost ja ilmselt talupoja päritolu mehega. Poolakate värvatud talupoja päritolu tõlkidest või käskjala- ja sõjateenistuslastest on teateid ka teistest Eesti piirkondadest. Üks selline oli Marcus Pujecki (Pucki), kes oli vannutatud tõlk Viljandimaalt Puiatu külast. Marcuse isa oli vabatalupoeg, ise oli ta Liivimaa sõja ajal salakuulajana poolakate teenistuses. Ta abiellus poolatariga, sai vapruse eest lääniõigusega 1½ adramaad, millele ostis juurde 2 adramaad.¹³⁴ Kuigi eeldused olid Clawesil ja Marcusel üsna sarnased, kulgesid nende saatused väga erinevalt – üks võttis mitu astet sotsiaalse hierarhia redelil, saades poola šlahtitšiks, teine lõpetas tapalaval.

Uus-Pärnu rae protokolliraamatu järgi sai Clawesi protsess omamoodi jätku, kui kohtu ette jõudis juhtum Maimas mõrvatud poola valitsejaga. 1596. aasta mais-juunis käisid kohtu ees tunnistusi andmas Maima kubjas Maddis, junkur või kaubasell Hans Preüsse ja mõrvatud poolaka abiline. Nende ütluste põhjal on võimalik rekonstrueerida järgmine sündmuste käik.¹³⁵ Ühel õhtupoolikul, kui hakkas juba pimedaks kiskuma, saabus Maima kupja õuele valitseja (*ambtmann*) Kalisky koos oma abilisega. Poolakas nõudis kupjalt

¹³² J. Renner. Liivimaa ajalugu 1556–1561, lk. 14; vrd. B. Russow. Chronica der Prouintz Lyfflandt. – Scriptores rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chronisten und Geschichtesdenkmale von Liv-, Eht- und Kurland. Bd. II. Riga, Leipzig, 1848, lk. 51.

¹³³ Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1534–1540). Veröffentlichungen aus der Archiven preussischer Kulturbesitz. Bd. 49. Bearb. von Stefan Hartmann. Böhlau Verlag. Köln, Weimar, Wien, 1999, nr. 866, lk. 290.

¹³⁴ ETA, lk. 201.

¹³⁵ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 196, 196p, 197.

kostitamist. Sooja süüa, nagu valitseja tahtis, kupjal enam pakkuda ei olnud, oli ainult külma praadi ja sinki. Poolakas sõi pakutud roogadest vähe, küll aga jõi kaks õllekannu tühjaks. Pärast kannu tühjendamist tõusis ta püsti ja lõi tantsu lahti. Kui ta parajasti teist tantsutuuri tegi, märkas ta uksest väljumast *Towtze Maddis*´t. Valitseja järgnes talle, haaras tal selja tagant kinni ja lükkas pikali vankrile. Seejärel käsutas ta kupja ja Hans Preüsse mehe kinnisidumiseks tugevat köit tooma. Siis astus valitseja juurde *Henne Jaack* ja palus *Maddis* lahti lasta, poolakas virutas aga *Jaack*´ule oma saabli pidemega vastu pead. Selle peale võttis *Jaack* pika teiba (või vankritelje) ja lõi sellega valitsejat nii, et too kaotas teadvuse. Edasi tulid vennad *Maddis* ja *Michell Towtze* ning löid valitseja kõblaste vms. tööriistadega päris surnuks. Nagu ka antud juhul näha, ei teinud relvade puudumine (1507. aastal keelati Liivimaal talupoegadel relvi kanda) talupoegi veel ohututeks maa-meesteks. Kõik kolm selle juhtumiga seotud talupoega esinesid ka tõlk Clawesi tunnistuses seoses tapmisega Langermal. Protokolliraamatu järgi hukati 23. juunil 1596 *Henne Jaack* Uus-Pärnu turuplatsil pea maharaiumise läbi.¹³⁶ Mis sai kahest vennast, jääb teadmata. Sellised kriminaalsed lood on ajaloouurimise seisukohalt vägagi väärtuslikud ja kõnekad. Niisuguste juhtumite käsitlus annab talurahva ajaloole hinnatava inimliku mõõtme, näidates talupoegi mitte anonüümsete koormisekandjate ja teotöölisena, vaid lihast ja verest inimestena, koos kõigi mõeldavate pahede ja küllap voorustegagi.

Viimase juhtumiga seoses väärib tähelepanu külakupja roll. Tema kohuseks oli muu hulgas suhtlemine n.-ö. võimu- või maaisanda esindajatega. Nagu ka eelkirjeldatud juhtumi puhul näha, ei saa seda alati just privileegina käsitada, sageli oli see tülikas ja koormav kohustus, mida olnuks palju meeldivam vältida.

Hertsog Albrechti kirjavahetus ja haridusküsimused

Huvitavat informatsiooni Liivimaa talupoegade elust pakuvad 1560. aastal seoses Grobina foogtkonna pantimisega Preisile tekkinud materjalid Preisi hertsogi Albrechti arhiivis. Need allikad väärivad tähelepanu, sest aitavad leida värskeid vaatenurki ning toovad esile uusi aspekte Liivimaa talurahva ajaloost. Iseäranis huvitav on koolihariduse teema. Hertsog Albrechti reformikava Grobina endises ordufoogtkonnas nägi muu hulgas ette, et kirikuõpetaja peab nõudma nii kohalikelt sakslastelt kui ka kuralastelt laste reeglipärasest koolisaatmist – koolis peaksid lapsed õppima lugema ja kirjutama, seejuures õpiksid kuralased saksa keelt ning nii sakslased kui ka kuralased ladina keelt, et sellega Jumalale ja inimestele kasulik olla. Mittesakslastele, kes oma lapsi koolitavad, lubas hertsog Albrecht, et kui lapsed on õppimises usinad, vabastab ta nad pärisorjusest.¹³⁷

Olgu selle suuremeelse lubadusega kuidas oli, kuid talupoegade kooliskäimise teema on igatahes lähemat uurimist väärt. Magister Johann Funcki läbi viidud kirikuvisitatsioon Grobina foogtkonnas toob ilmsiks, et Grobinas tegutses kool juba orduajal, 1560. aastal olid koolimaja ja kirikla lagunemas.¹³⁸ Seega ei alustanud Albrecht oma talupoegade koolitamise programmi sugugi tühjalt kohalt. Koolide olemasolust orduajal on teateid päris mitmest Liivimaa väikelinnast (jättes meelega kõrvale suured linnad). Juba enne reformatsiooni tegutses kool teadaolevalt Narvas, Paides, Vana-Pärnus (?), Lemsalus, Kokneses ja Kandavas.¹³⁹ Vähem on tähelepanu pööratud aga asjaolule, et seal said haridust ka kohalike talupoegade lapsed. Tõsi küll, otseseid andmeid on selle kohta napilt. Üks kindel teade pärineb 1595. aastast. Uus-Pärnu rae protokolliraamatu sissekandest ilmneb, et koolmeister *Vrbanus Kunter*´i käe all õppis

¹³⁶ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 197p.

¹³⁷ Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1557–1560), Nr. 2697, lk. 520.

¹³⁸ Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1557–1560), Nr. 2697, lk. 519.

¹³⁹ L. Arbusow. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Leipzig, 1921, lk. 78. Andmete puudusel pole siiski ülevaadet, kui paljudes keskajal Liivimaa asulates või maakohtades tegutses kool.

linnakoolis koos bürgeripoegadega Kalli küla kupja poeg (*Cally cubias sohn*).¹⁴⁰ Tõsi küll, õpetaja väitis ta olevat eriti ulaka, kuid see pole käesoleval juhul oluline.

Õigupoolest oli ju vähemalt mõnda lugeda ja kirjutada oskavat inimest külas hädasti tarvits. Eriti kui mõelda mõisasundija kohustusi täitnud meestele, kelle ülesanded muutusid koormiste suurenedes ja mitmekesisitudes üha keerukamaks. Enne Liivimaa sõda ei kujunenud muidugi veel välja nii peent ja üksikasjalikku koormiste ja kohustuste süsteemi nagu 17. sajandil, kui see saavutas oma täiuslikkuse.¹⁴¹ Sellegipoolest on raskesti usutav, et juba keskaja lõpul näiteks kubjas, kes pidi arvet pidama mitmesuguste andamite laekumise ja teokohustuste täitmise üle, arvestades, et need olid igal talul erinevad olenevalt talu suurusest, inimeste arvust, peremehe sotsiaalsest staatusest, tema majandustegevuse iseloomust vm. asjaoludest, oli kirjaoskamatu. Siia juurde võib veel lisada, et andameid tuli anda nii kirikule kui ka maahärrale ning et andamitena laekus toiduaineid ja ka rahalisi makse. Seepärast on vaevalt usutav, et sellist arvepidamist toimetas keegi, kes suutis vaid riste või kriipsukesi tahvlele vedada. Niisamuti pole hästi mõeldav, et 16. sajandi teisel poolel tõlkidena poolakate teenistuses olnud talupojad ei olnud koolis käinud. Muu hulgas kinnitavad Johann Renneri kroonika teated, et õpetust saanud talupoeg polnud Liivimaal anomaalia: „Sellel ajal [1559 – I. P.-J.] kisti neljaks kaks talupoega, üks Viljandis, teine, Jani-nimeline, Pärnus, oli Tataarias, Preisias

Venemaal käinud, oskas mitmesuguseid keeli, oli koos kuueteistkümne teisega 400 marka saanud Liivimaal salakuulamiseks.”¹⁴²

Kaudseid viiteid selle kohta, et kirjaoskus oli maal levinud, võib leida veelgi. Nagu näiteks Saare-Lääne piiskopi nõudmine 1521. aastast, millega tehti maaomanikele ülesandeks pidada ülal üht „vaest”,¹⁴³ kes õpetaks lastele Meie Isa palvet, usutunnistust ja kümmet käsku.¹⁴⁴ Nagu Tiina Kala õigustatult märgib, näitab see, et maal leidus sääraseid „vaeseid”, kes olid võimelised vastavat õpetust jagama, et talurahva üldine teadmiste tase ei saanud olla väga kehv.¹⁴⁵ Märkimist väärib ka, et 16. sajandi algul kerkis Liivimaal üles plaan rajada Vana-Pärnusse kõrgem õppeasutus (*studium particulare*), kus muu hulgas koolitatakse välja talupojapäritolu vaimulikke.¹⁴⁶ Arvestades, et mõeldi ikkagi gümnaasiumi tüüpi kooli, mis oleks n.-ö. vaheastmeks enne ülikooli, siis tundub igati loogiline, et õpilastelt, sh. vaestelt kodaniku- ja talupojalastelt (*inlendesschen armen burger- und bwrkinder*)¹⁴⁷ eeldati alghariduse, eelkõige kirjutamis- ja lugemisoskuse olemasolu. Huvitav detail asja juures on, et vaimulikke koolitava õppeasutuse juhatajaks ei pidanud saama mitte teoloog, vaid hoopis nimekas filoloog Egbert Harlem. See on küll pelgalt oletus, kuid ei saa välistada, et Harlemile kui filoloogile võis pakkuda n.-ö. professionaalsest huvi kristliku maailma äärel asuva Liivimaa põlisrahvaste ja nende keeltega kokku puutuda, tutvust teha. Nimelt kasvas 16. sajandil Euroopas huvi kultuuriliste erinevuste vastu.¹⁴⁸ Suurel määral toitis seda Ameerika

¹⁴⁰ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 139p–140p.

¹⁴¹ A. Soom. Der Herrenhof in Estland. Lund, 1954, lk. 180–215, 242–281.

¹⁴² J. Renner. Liivimaa ajalugu 1556–1561, lk. 74–75.

¹⁴³ „Vaese” all ei pruugitud mõelda materiaalses mõttes vaest inimest, keskajal peeti vaeseks ka inimest, kel puudusid privileegid, eesõigused, kes oli vaene n.-ö. õiguse või sotsiaalse mõjuvõimu poolest. Seega, miks mitte ei võidud siin silmas pidada mõnda koolis õppinud talupoega.

¹⁴⁴ Akten und Rezesse der livländischen Ständetage (=AR). Bearb. Leonid Arbusow (sen). Bd. III. Riga, 1910, nr. 117, lk. 349.

¹⁴⁵ T. Kala. Saare-Lääne piiskopkonna käekäik. – Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast. Haapsalu, 2004, lk. 29.

¹⁴⁶ L. Arbusow. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland, lk. 123jj.; S. Vahre. Uue kooli rajamise kavatsus Vana-Liivimaal reformatsiooni eelõhtul. – Kleio 1988, nr. 1. Tartu, 1989, lk. 31–38.

¹⁴⁷ AR III, nr. 129, lk. 376.

¹⁴⁸ U. Rublack. Cloth and cultural exchange in Renaissance Germany. – Cultural Exchange in Early Modern Europe. Vol. IV. Ed. H. Roodenburg. Cambridge, 2007, lk. 258–259.

avastamine, mis tõi eurooplaste maailmapilti sealsete pärismaalaste hõimud, nende võõrapärase välimuse, kultuuri, kombed jms. Arvata võib, et see kõik süvendas huvi ka Euroopa väikerahvaste ja rahvakildude ning nende kultuuri vastu. 16. sajandist on pärit mitmeid käsitusi, milles õpetatud mehed püstivad etümoloogilistele ja lingvistilistele argumentidele tuginedes (sageli kõige pöörasemaid) teooriaid eestlaste-lätlaste päritolu kohta.¹⁴⁹ Varauusaja Euroopa teaduses ei olnud see muidugi mingi keskne teema, kuid teema sellegipoolest.

Veel üks kaudne tõend kirjaoskuse leviku kohta talupoegade hulgas pärineb Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokollidest. Nimelt teatab üks sissekanne, et Kihelkonna kiriku ühes kabelis Püha Olavi altari juures asunud gildilaegast ei saanud avada, sest võti oli talupoegade käes.¹⁵⁰ Gildilaegas on igale gildile äärmiselt tähtis ja suure sümbolise tähendusega atribuut, nii on ülimalt ebatõenäoline, et tegu sai olla mõne muu kui kohalike talupoegade gildiga. Napp teade ei paljasta paraku selle organisatsiooni kohta midagi lähemat. Võib-olla oli gild nagu altargi, mille juures tema laegas asus, pühitsetud Püha Olavile? Olav oli meresõitjate patroon ning teda on peetud ka talupoegade kaitsepühakuks. Kihelkonnal asus keskajal sadam, nii on isegi tõenäoline, et seal tegutses Olavi gild, kuhu kuulusid kohalikud talupojad ja/või talupoegadest meresõitjad.¹⁵¹ Keskaja gildi kui korporatiivse organisatsiooni loomine ja selle tegevuses hoidmine oli ilma kirjasõnata ja -oskusega raskesti teostatav, et mitte öelda mõeldamatu. Seda eeldas ja nõudis juba gildi asjaajamine, arvepidamine, põhikirja koostamine jms. Needsamad visitatsiooniprotokollid vahendavad, kuidas Valjala talupojad süüdis-

Püha Olav. Reljeef Tallinna Oleviste kiriku päiskivil.
Foto: S. Stepaško

tavad aadlikke, et nood ei pea vakuandamite sissenõudmisel kinni vakuraamatus kirjas olevast.¹⁵² Veel kaebavad talupojad, et mõisavalitsejad ei hooli piiskopi antud makse ja koormisi reguleerivast kirjast.¹⁵³ Ühelt poolt viitavad taolised teated talupoegade oskusele kirjasõna igapäevaelus ja asjaajamises kasutada, aga teisalt ka kirjasõna tundmisele.

Tähelepanu tuleb muu hulgas pöörata asjaolule, et õppetöö toimus keskaja Liivimaa koolides saksa keeles. Ei ole muidugi välistatud, et koolmeister valdas mõnda põlisrahva keelt, kuid lugema ja kirjutama õpetas ta ikkagi saksa keeles. See kujundas Liivimaal olukorra, kus maa põliselanikud oskasid lugeda ja kirjutada võõrkeeles. Leonid Arbusow jun. osutab näiteks Riia õllekandjate gildi läti päritolu oldermannile, kes oskas lugeda ja kirjutada, viimast aga vaid

¹⁴⁹ Vt. nt. S. Donecker. *Origines Livinorum*. www.tlu.ee/files/arts/6152/Stefaeaf3773b6f03f881edb524a873f9fd4c3.pdf

¹⁵⁰ E. Blumfeldt. Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle aastaist 1519–1522, lk. 125.

¹⁵¹ Ühe 12. sajandist pärit Püha Olavi imetegudest jutustava käsikirja (*Passio et miracula beati Olavi*) teateil oli Püha Olav üks esimesi kristlikke pühakuid, keda vähemasti mingi osa eestlasi teadis ja austas, vt. N. Blomkvist. *Early agents of Europeanization: Nicholas and Fulco on the bumpy road to twelfth-century Estonia*. – Sõnasse püütud minevik. In *honorem Enn Tarvel*. Koost. P. Raudkivi, M. Seppel. Tallinn, 2009, lk. 29–30.

¹⁵² E. Blumfeldt. Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle aastaist 1519–1522, lk. 164.

¹⁵³ E. Blumfeldt. Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle aastaist 1519–1522, lk. 164.

saksa keeles.¹⁵⁴ Kui veel kord tagasi pöörduda Liivimaa sõja ajal poolakate teenistuses olnud talupoegadest tõlkide juurde, siis oletatavasti tegi just saksa keele oskus nad selle ameti jaoks kõlblikuks. Teisalt nõuti Liivimaal vaimulikelt kohalike rahvakeelte oskust, vaimulikud olid ka need, kes arendasid eesti ja läti kirjakeelt. Nii näib, et vähemalt mingil ajal oli Liivimaal (põlis)rahvakeelne kirjaoskus vaid valitute privileeg. Peale vaimuliku kirjanduse pärineb 16. sajandist ka mõningaid ilmaliku sisuga rahvakeelseid tekste, näiteks eesti keelde tõlgitud talurahvaõigus, eestikeelne erakiri¹⁵⁵ jms. Omaette ja veel lahendamist ootav küsimus on, milleks neid tekste kasutati või kellele need õigupoolest mõeldud olid.

Loomulikult ei olnud 15.–16. sajandil Liivimaal kooliskäimine talupoegade puhul massiline nähtus, koolipinki jõudsid siiski vähesed. Talupojad ei olnud mitmel põhjusel kuigi agarad oma lapsi õppima panema. Siinkohal tasub meenutada, millise „präänikuga” meelitas Preisi hertsog Albrecht kohalikke talupoegi oma lapsi kooli saatma. Lihtrahva vaoshoitud suhtumist võib mõista, esiteks maksis koolitamise raha, oli perele täiendav väljaminek, mida ei soovitud või mida ei olnudki võimalik teha. Näiteks Grobinas määrati 1560. aastal, et iga õpilane peab maksma koolmeistrile aastas 1 taalri.¹⁵⁶ Lapsi ei tahetud kooli panna ka seepärast, et nad täitsid talumajapidamises mitmesuguseid tööülesandeid. 1415. aastal näiteks on üks Iru talupoeg andnud teada, et juba väikese poisina (5–6-aastasena) käis ta seakarjas.¹⁵⁷ Keskajal saadeti lapsed kooli peamiselt siis, kui oli töödest vaba aeg. Seda, et lapsed ei osalenud enam tootmis- ja tööprotsessis, vaid nende n.-õ. peatöö oli kooliskäimine ja õppimine, seda peetakse lapsepõlve arengu- loos ajalooliselt Euroopas kõige tähtsamaks muutuseks.¹⁵⁸ Keskaja ühiskond selle sammu astumiseni ei jõudnud.

Lõpetuseks

Kuigi keskaja Liivimaa talurahva ajalugu kajastavaid kirjalikke allikaid on säilinud vähe, pole need ajaloo uurimise seisukohalt siiski veel ammendatud. On võimalik leida nii uusi andmeid kui ka teemasid, esitada allikatele uusi küsimusi. Üks oluline asi, mis keskaja Liivimaa talurahva ajaloo allikatega põgusamalg kokkupuutel selgeks saab, on, et kogu kirjalikes allikates olemas olev info on enne 16. sajandit ja isegi veel 16. sajandi esimesel poolel äärmiselt fragmentaarne ega võimalda õigupoolest mingeid suuremat sorti üldistusi. Nappide fragmentide põhjal kujuneb pilt valitsenud suurest mitmekesisusest: igas külas oli talupoegade olukord erinev, mõnes polnud ühtki vabatalupoega, teine ainult nendest koosneski; kuigi talurahva enamik jäi kirjaoskamatuks, leidsid ometi neid, kes olid koolis käinud; ei tasu unustada ka seda, et Liivimaa küla oli vastuoluline kogukond, kus 15. sajandi alguseni eksisteerisid orjad – träälid. Sellest suurest mitmekesisusest, mis talurahva elu-olu keskajal iseloomustab, ei tohiks ka ajalookirjanduses mööda vaadata.

See artikkel on valminud sihiteema SF0130038s09 raames.

Inna Põltsam-Jürjo

(1969)

Lõpetanud 1992. a. Tartu ülikooli. 1996. a. *MA, doctor artium* 2008. Alates 1993. aastast Ajaloo Instituudi teadur. Peamine uurimisvaldkond: kesk- ja varase uusaja linnaajalugu. Tegelenud ka Eesti vanema ajaloo allikate publitseerimisega.

¹⁵⁴ L. Arbusow (jun.). Studien zur Geschichte der lettischen Bevölkerung Rigas im Mittelalter und 16. Jahrhundert. – Acta Universitatis Latviensis 1921/I, lk. 95.

¹⁵⁵ L. Arbusow. Die altlivländischen Bauerreche, lk. 68–71; Jüri Kivimäe. Eestikeelne kiri XVI sajandist. – Keel ja kirjandus 5/1997, lk. 315–327.

¹⁵⁶ Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1557–1560), nr. 2697, lk. 519.

¹⁵⁷ Johansen, Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte II, lk. 20.

¹⁵⁸ Vt. W. Reinhard. Lebensformen Europas. Eine historische Kulturanthropologie. München, 2004, lk. 257.